

OSMANLI MUHADDİSLERİNDEN EL-KEMÂHÎ VE EL-MÜHEYYÂ ADLI MUVATTA ŞERHİ

Selahattin YILDIRIM (*)

Özet

XVIII. yüzyıl Osmanlı muhaddislerinden biri olan el-Kemâhî, araştırmacı ve tenkitçi bir simadır. En önemli eseri el-Müheyyâ fî keşfi esrârî'l-muvatta adlı muvatta şerhidir.

Eser 623 yıllık Osmanlı hadis kültürü arasında sahasının ilk ürünüdür. Bugüne kadar üzerinde herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bunun yanında, kaynak zenginliği ve diğer bir çok yönü ile de orijinal bir şerhtir.

519 varaklık müellif nüshasını inceleyerek orijinal yönlerini ve kaynaklarını tespit etmeye çalıştık. Bu makale, el-Kemâhî'nin bu önemli eseri üzerinde yapılmış çalışmaların ilki olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İmam Malik, Muvatta, şerh, el-Kemâhî, el-Müheyyâ

El-Kemâhî, an Ottoman Scholars and his Commentary on Muvatta that is Called El-Müheyyâ

Abstract

El-Kemâhî, who is a well versed in Muslim tradition (muhaddis) in the XVIII. century in Ottoman state, is an explorer and critic scholar. The most important book of him, which is a commentary on el-Muvatta, is "el-Müheyyâ fî keşfi esrârî'l-muvatta".

This book is the first study on that subject among the Ottoman hadith (hadis) culture that has lasted 623 years. There is no study on that book till now. Moreover it is an original commentary according to its sources and many other sides of it.

We have tried to establish its sources and orijinal sides by studying the author copy that is 519 sheets of paper (varak). Our article is the first study on this important book of el-Kemâhî.

Key Words: İmam Malik, Muvatta, el-Kemâhî, el-Müheyyâ

*) Dr., Emekli İstanbul merkez vaizi ve Osmanlı Hadis Araştırmaları Merkezi başkanı.

Giriş

Ehl-i hadis ve Hicaz'ın reisi olarak tanınan İmam Mâlik'in en meşhur eseri olan *Muvatta*, Sahabe ve Tabiun fetvaları ile İmam Mâlik'in kendi icthadlarını kapsamaktadır. Kendisinden önceki hadis edebiyatının tertib ve muhtevasını kısmen de olsa günümüze yansıtan *Muvatta*'nın pek çok rivâyeti bulunmaktadır. Bunların en meşhurları Yahya b. Yahya el-Leysi rivâyeti ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî rivâyetidir. İmam Muhammed üç yıl gibi uzun bir zaman İmam Mâlik'le beraber bulunmuştur. Onun rivâyeti Kûfe ve Hicaz ehlinin icthadlarını kapsamaktadır. Bu iki yönüyle diğer rivâyetlerden daha üstün tutulmuştur. *Muvatta*'nın İmam Muhammed rivâyeti üzerine Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), Pîrîzâde İbrahim b. Hüseyin (ö. 1092/1681), Muhammed Abdulhay b. Abdulhalîm el-Leknevî ve el-Kemâhî tarafından şerhler yazılmıştır. el-Kemâhî'nin *el-Mühâyâ fî keşfi esrârî'l-Muvatta* adlı şerhi, Osmanlı'daki tek *Muvatta* şerhi olması ile dikkat çekmektedir.

A- KEMÂHÎ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1- Hayatı

Müellifin tam adı, Osman b. Yakûb b. Hüseyin b. Mustafa el-Kemâhî el-İslâmbölî er-Rûmî'dir¹. *Süllemü'l-felâh* adlı eserini 1160/1747 yılında tamamladığında 59 yaşlarında olduğunu göz önüne alırsak, 1101/1689 yılı dolaylarında doğduğunu söyleyebiliriz. Doğum yeri bilinmemekle beraber, nisbesinde yer alan "el-Kemâhî" ifadesinden, Osmanlı döneminde Erzurum vilâyetinin Erzincan sancağına bağlı bir kasaba merkezi olan Kemah'ta² doğmuş olduğu anlaşılmaktadır. Uzun süre Anadolu'da ilim tahsil ettikten sonra Mekke'ye, oradan Kahire'ye geçmiş, bilâhare İstanbul'a yerleşmiştir³.

İstanbul'a geldikten sonra Fazıl Süleyman Efendi⁴, Köseç Süleyman Efendi⁵ ve Amasîzâde Ali Efendi'den⁶ ders okumuştur. Hocaları, bir ulema heyeti huzurunda ken-

1) Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 659; Ârif Hikmet Bey, *Mecmûatü't-terâcim*, Millet Ktp., Ali Emîrî, Tarih, nr. 788, 49; Âdil Nüveyhid, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, I-II, 1406/1986, 2. baskı, I, 345.

2) Bk. Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-a'lâm*, V, 3881. Kemah, bugün Erzincan'a bağlı bir ilçe konumundadır.

3) el-Kemâhî, *Nûru'l-ef'ide*, Atif Efendi Ktp., nr. 324, vr. 1b.

4) Fazıl Süleyman b. Ahmed el-Kostantînî (ö. 1134/1721): Müfessir, muhaddis, fakih ve Ayasofya kürsü şeyhidir. Kıraat ilminde de söz sahibidir. Sultan el-Mizahî, Ali eş-Şibr Emlesi, Hayreddin er-Remlî ve Muhammed b. Muhammed er-Rudânî'den ders almıştır. Kendisinden, el-Kemâhî dışında Bu-hârî şarihi Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi (ö. 1167/1735), Fethi Karamânî (ö. 1106/1694) ve Ahmed el-Menîni (ö. 1172/1759) gibi meşhur âlimler ders almışlardır. Allametu'r-Rûm ve Reîsü'l-Vaizîn olarak tavsif edilmektedir. (bk. el-Muradî, *Silkü'd-dürer*, I, 134.) 1134/1721'de İstanbul'da vefat etti. Kabri Okmeydanı İnciler Tekkesi yanındadır. Daha fazla bilgi için bk. Şeyhî, *Vekayiu'l-Fudalâ*, III, 678-680; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 325; Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifîn*, IV, 254, 272.

5) Kösec Süleyman b. Hacı Hasan el-Çenevi (ö. 1014/1605'den sonra) Cezerî Kasım Paşa Medresesi müderrislerindendir. 1010/1601 tarihinde atandığı buradaki görevinden 1014/1605 de azledildi. Atâî, onu tanıtırken şu ifadeyi kullanır: "Mevlanayı merkûme âşıkı bî tâb, muhaddaratı u'lûmu ehlî keyf, su'tî şikeste, bâli bî mecal idi." *Zeyl-i Şakâik*, s. 505.

6) Amasîzâde Ali Efendi (ö. 1149/1736) Karataş Medresesi müderrislerindendir. Bkz. Akîfzâde Abdurrahman, *Kitabu'l-Mecmu'*, vr. 61a.

disini imtihan ederek ittifakla icazet vermişlerdir⁷. el- Kemâhî'nin temel İslâmî ilimler dışında çok iyi astronomi tahsili aldığı şerhte kullandığı astronomi ile ilgili kaynaklardan ve yaptığı yorumlardan anlaşılmaktadır.

Kaynakların, el-Kemâhî'nin vâizlik ve müderrislik yönünü vurgulaması⁸, tahsil hayatından sonra bu iki mesleği icrâ ettiğini göstermekte ise de bu konuda başka bir bilgi verilmemiştir.

1171/1758 yılında⁹ İstanbul'da vefat etmiştir¹⁰. Defnedildiği yer konusunda ise herhangi bir kayıt yoktur.

2- İlmî Kişiliği

Bir âlimin ilmî kişiliği, ders aldığı hocalardan, yetiştirdiği talebelere, yazdığı eserlerden ve yaşadığı toplumda bıraktığı etkilerden anlaşılır. Kısaca tedris, telif ve tebliğ diye ifade edilebilecek ilmî faaliyetler açısından konuya baktığımızda örgün eğitim merkezleri olan medreselerde müderrislik, yaygın eğitim alanları durumundaki camilerde vâizlik görevleri yanında temel İslâmî konularda eserler vermiş bir âlim olarak el-Kemâhî'nin, toplumda bu üç fonksiyonu da yerine getirdiğini söyleyebiliriz.

el-Kemâhî, doğduğu yerde almış olduğu tahsille yetinmeyip Mekke, Kahire ve İstanbul gibi dönemin diğer ilim merkezlerine de seyahat etmiştir. Bu durum, onun öğrencilik yıllarında ciddi bir ilim arayışı içerisinde olduğuna işaret etmektedir. Çünkü, onun döneminde bir öğrencinin ilim tahsili için seyahâte çıkması pek sık rastlanan bir durum değildi.

el-Kemâhî, tahsilini tamamlamak için karar kıldığı İstanbul'da, döneminin önde gelen simalarından ders almıştır. Hocalarının ittifakıyla icazet almış olması, onun İstanbul'da iyi bir ilim tahsili yaptığını göstermektedir. Nitekim, tetkik ettiğimiz eserlerinde onun, değişik konularda birçok şöhretli ilim adamına ilmî tenkitler yönelttiğini görmekteyiz. Burada özellikle, Kitap ve Sünnet'e bağlılık konusunda kusurlu gördüğü devrinin bazı âlimlerine yönelttiği ahlakî eleştiriyi zikretmemiz yerinde olacaktır.

Kur'an okudukları halde sevap alamayan Haricîler'in durumlarının tasvir edildiği Ebû Saîd el-Hudrî tarafından rivâyet edilen hadisin izahını yaparken şunları söylemiştir:

Bu durum günümüzün bazı âlimleri için de geçerlidir. Onlar "Ehl-i sünnetteniz" diyorlar; aslında yapmadıklarını söylüyorlar. Kur'an okuyorlar, fakat katı kalpleri Kur'an'dan etkilenmiyor.

Bazıları, "Zâimlere meyletmeyin; yoksa ateş sizi yakar"¹¹ âyetini okuyor, sonra onlara meylediyor, onları seviyor, kapılarına gidip onlarla birlikte oturuyor, yalanlanması

7) el-Kemâhî, *Nuru'l-ef ide*, vr. 1b.

8) Bağdatlı, *Hediyye*, I, 659; Nüveyhid, *a.g.e.*, I, 345.

9) Brockelmann, 1160/1747 yılında vefat ettiğini kaydetmektedir (*GAL Suppl.*, II, 663).

10) Bağdatlı, *Hediyye*, I, 659; *Îzâhu'l-meknûn*, I, 177, 333; II, 610; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 367; *Kehhâle*, *Mu'cemu'l-müellifin*, VI, 272.

11) Hud, 11/13.

gereken sözlerini tasdik ediyor ve hayvanlar gibi onların yemeklerinden yiyor. Bazıları, "Yetim malı yiyenler karınlarına ateş dolduruyorlar"¹² âyetini okuyor, sonra da yetim malı yiyor. Bir kısmı, "Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler kafirlerdir, zâlimlerdir"¹³ âyetlerini okuyor, fakat Allah'ın indirdiğinin dışındakilerle hükmediyor. Bazıları, "Allah'ın sözü en yücedir"¹⁴, "Bilakis o Kur'an üstün bir kitaptır, levh-i mahfuzdadır"¹⁵ âyetlerini okuyor; *Hülasatu'l-Fetavâ*'daki "Kim fetvayı ayağa düşürürse kâfir olur" fetvasını görüyor, talebe okutmak için ders halkasına oturuyorlar, sonra da fetvalarını ve kitaplarını ayağa düşürüyor. Bunlara; "O gün insanlar alemlerin Rabbinin huzurunda (he-sap için) duracaklardır" âyetini hatırlatırız¹⁶.

Aslında müellifin bu tavrı, Kur'an'ın nüzulüne şahid olan ilk nesil sahabe uygulamasında görüldüğü gibi bir bütün olarak Hz. Peygamber'in hayatı demek olan Sünnet-i Seniyye'ye uyma ve onunla yetinme idealinden kaynaklanmaktadır. İslam'ı Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünneti doğrultusunda anlama ve yaşama tavrı ve bunun tezahürü olarak itikadî ve amelî alanda Sünnet'siz İslam anlayışı ile, İslamî kimliğini kaybetmiş olanlara bu çizgiye çekmeyi dinî anlayışın bir parçası telakkî eden ehl-i hadis çizgisidir.

Müslüman şahsiyetinin oluşmasında Kur'an ve Sünnet'i birbirinden ayrılmaz kabul edenlere özgü çizgiyi Kemâhî de görmektedir. Bu hususta o, sadece çağdaşlarını¹⁷ değil, seleflerini de tenkit etmekten çekinmemiştir.

el-Kemâhî, bab başlıkları konusunda İmam Muhammed ve İmam Buhârî'ye¹⁸, cenaze namazı konusunda İbni Hacer'e¹⁹, namazda teşehhüd konusunda Kastallânî'ye, diğer

12) en-Nisa 4/10.

13) el-Maide, 5/44, 45.

14) et-Tevbe, 9/40.

15) el-Buruc, 85/21-22.

16) el-Müheyyâ, vr. 460b.

17) Üç talakla boşanmış bir kadının aile hayatını kurtarma adına, o kadının boşanmadan önceki yaşantısını din dışı uygulamalarla küfür üzere geçirilmiş sayan ve yeniden nikâh kıyılmasını sağlayan bazı kadınlara yönelttiği benzer bir eleştiri için bk. *Berekâtü'l-ibrâr*, Sül. Ktp., Esad Efendi, nr. 1343, vr. 69b-71b.

18) el-Kemâhî, el-Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde "namaz vakitleri" bâbında "vakitler" anlamında mevâkît kelimesini kullandığını, halbuki *Muvatta*'da bu anlamın vukût kelimesiyle ifade edildiğini belirterek şunları söyler: "Ancak *Muvatta*'daki başlık daha güzeldir. Çünkü mevâkît, mîkât'ın çoğulu olarak hacıların ihrama girdiği mekânı çağrıştırmaktadır. Oysa vaktin çoğulu olan vukût bunu çağrıştırmamaktadır. İbn Bukeyr rivâyetinde ise evkât şeklindedir. Namazın beş vakit olmasından dolayı cem-i killet olarak bu tercih daha uygundur. Fakat ekseriyetin tercihi cem-i kesret olan vukût lafzıdır. Araplar birbirini takip ederek gidip gelen ay ve güneşin çoğulu için şumûs ve akmâr sözcüklerini kullanırlar. Namazın ihtiyârî, zarûrî ve kazâî üç vakitinin olması ve evkât cem-i killeti, vukût cem-i kesreti yerine kâim olması sebebiyle burada bu iki lafzı kullanmak uygun olduğu halde, Buhârî ve diğerlerinin tercih ettiği mevâkît sözcüğü uygun düşmemektedir" (Bk. el-Müheyyâ, vr. 5a).

19) Cenaze namazında, safların sayısının mı, namaz kılanların sayısının mı dinî açıdan önemli olduğu hususundaki sorunun halledilmediğine dair İbni Hacer'in görüşünü naklettikten sonra (Bk. *Fethu'l-Bârî*, Mısır 1986, 3/224) şunları söyler: "Buradaki efdaliyyet safların çokluğunda değil, safları oluşturan müminlerin çokluğunda aranmalıdır. Çünkü Hz. Peygamber sallallahu aleyhi ve selem: "Müslümanlardan biri öldüğünde, cenaze namazını kılan insanlar yüzü bulur ve o (ölen) müslüman için

ümmetlere nisbetle âhir zaman ümmetinin yaş ortalamasının yorumu konusunda Kirmânî'ye²⁰, hükmen merfu olan hadisin mevkuf kabul edilmesi konusunda Dârakutnî'ye, merfu ve muttasıl olan hadisin munkatı sayılması ve nüsha farkları konusunda Zürkânî'ye²¹ ve tahiyyatta Hz. Peygamber hayatta iken farklı, vefatından sonra farklı dua okunup okunmayacağı konusu ile Beyt-i Makdis'e karşı abdest bozma konularında da Âli el-Kârî'ye²² itirazlarda bulunarak eleştiriler yöneltmiştir.

3- Eserleri

Biyografi kaynakları el-Kemâhî'nin şu eserlerinin adlarını verirler²³:

şefaât ederlerse şefaâtleri kabul edilir" hadisinde (Ahmed, Müsned, 6/231) şefaât hadisesini namaz kılanların çokluğu ile açıklamıştır. Ayrıca Necâşî'nin gıyâbî namazına iştirak eden meleklerin saf-ları iki tane idi ve her bir safta 70 adet melek vardı. Eğer safların çokluğu daha önemli olsaydı meleklerinki daha fazla olurdu." (*el-Müheyyâ*, vr, 16a).

- 20) Önceki ümmetlerle âhir zaman ümmetinin ömürlerinin temsili olarak karşılaştırıldığı "Diğer ümmetlere nisbetle sizin ömrünüz ikindi namazı ile güneşin batımı arasındaki zaman gibidir..." (*Muvatta*, İmam Muhammed Nüshası, Tefsir, Hadis no: 1008) şeklindeki İbn Ömer hadisi ile ilgili Kirmânî şu yorumu yapmıştır: "Hristiyanlar'ın ibadetlerinin çok olması, ömürlerinin uzun olmasını gerektirmez. Çünkü ilk zamanlarda yaşayanların daha çok ibadetle emrolunmuş olmaları ihtimal dahilindedir." el- Kemâhî, Kirmânî'nin bu yorumuna itiraz ederek şunları söylemektedir: "Bu uzak bir ihtimaldir; zıddı olan ihtimale aykırıdır. Beyan örfünde zamanın amel için ölçü olması bu ihtimali ortadan kaldırmaktadır. İbn Ömer hadisinin zahirinden Hristiyanlar'ın daha çok amel etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Ancak Ebû Hanîfe'nin de belirttiği gibi ikindi vaktinin, her şeyin gölgesinin iki misli olduğunda girmiş olması halinde durum değişir. Zevâl vaktünden, her şeyin gölgesinin kendisi kadar olduğu zamana kadar geçen süre, her şeyin gölgesinin kendisi kadar olmasından günün sonuna kadar geçen zaman diliminden daha fazladır. Bu duruma göre de Hristiyanların amellerinin daha fazla olduğu gerçekleşmiş olur, diye itiraz edilecek olursa şöyle cevap verilir: Bu iki vakit arasındaki farkı yalnız hesap uzmanları bilir. Hadisten kast edilen ise ümmetten her bir ferdin anlayacağı faktirdir. Ve bütün bu yorumlar örfi gündüz kast edildiğinde böyledir. Fakat gündüz ile örfi değil de şer'î gündüz kast edilirse, bu şekilde soru sormak da, delil getirmek de anlamsız olur (*el-Müheyyâ*, vr. 517a).
- 21) "Oturan kişinin namazı" bâbının üçüncü hadisi, Zührî'nin Abdullah b. Amr'dan rivâyet ettiği hadis olup Zürkânî bunun "munkatı" olduğunu belirterek şöyle demiştir: "Çünkü Zührî 58/678 yılında doğdu. Abdullah b. Amr ise 60/680 yılından sonra vefat etti. Dolayısıyla Zührî onunla karşılaşmadı." Kemâhî de, Zürkânî'nin konu hakkındaki görüşünü naklettikten sonra şöyle itiraz etmiştir: "Zürkânî'nin bu görüşü isabetsizdir. Çünkü ibarenin zahirine göre, Abdullah b. Amr'ın hicri 61, 62 veya 63 yılında öldüğünü tayin edecek bir kayıt yoktur. ___ lafzı 60 ila 70 arasındaki senelerin hepsini içine alır. Bununla birlikte Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzî tabakâtında şöyle demiştir: 'Zührî, Tâbiîn'in dördüncü tabakasındandır; Medinelidir. Onun Tâbiîn'in dördüncü tabakasından oluşu Zührî'nin onunla karşılaştığını gösterir.' Bundan dolayı bu hadis Zürkânî'nin iddia ettiği gibi munkatı değil, merfu ve muttasıldır." (*el-Müheyyâ*, vr. 73a).
- 22) Büyük veya küçük abdest bozma esnasında Beyt-i Makdis'e karşı dönmenin dînî bir sakınca doğurup doğurmayacağı ele alınırken, Ali el-Kârî'nin bu konudaki görüşüne yer verilmiş ve ona göre Beyt-i Makdis'e karşı sahra ve binada olmak arasında fark olmadığı ifade edilmiştir. Ali el-Kârî'ye göre müşkil olan bu konuda Kemâhî şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Beyt-i Makdis'e karşı dönme durumunu Medine halkına göre düşündüğümüzde Ali el-Kârî'nin dediği işkâl meydana gelmektedir. Diğer belde halkına göre konuyu değerlendirdiğimizde işkâl meydana gelmez. Çünkü Beyt-i Makdis Medine'nin kuzeyindedir. Kâbe ise güney tarafındadır. Olayı tek yönlü değil, çok yönlü ele almalıyız. Astronomi âlimleri de durumu böyle değerlendirmişlerdir." (*el-Müheyyâ*, vr. 132a).
- 23) Eserlerinin toplu listesi için bk. *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 659; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 367; Ârif Hikmet Bey, *a.g.e.*, 49; Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 272; Brockelmann, *Suppl.*, II, 663.

1. *Berekâtü'l-ibrâr fi'l-akâid*²⁴: Müellif, akâid konularını ele aldığı bu eserin telif sebebini şöyle açıklamıştır: Hz. Peygamber'in "*Bir kul kendi nefsi için sevdiğini kardeşi için de sevmedikçe iman etmiş olmaz*"²⁵ hadisini gördüğümde kendim için istediğim dünya ve âhiret mutluluğunun ancak takvâ ile elde edilebileceğini düşündüm ve takvâ konusunda güvenilir âlimler katında muteber olan kitaplardan seçilmiş bir risale yazmayı arzu ettim."

1147/1734 tarihinde tamamlanan eser, 5 bab, 34 fasıldan oluşmaktadır.

2. *Tevzihü'l-esrâr şerhu Berekâtü'l-ibrâr*

3. *Tenvîrüs-sened fi îzâhi rumûzi'l-Müsned*²⁶

4. *Süllemü'l-felâh şerhu Nûri'l-îzâh*²⁷: Şurunbulâlî (ö. 1069/1659)'nin, fıkın temel konularını ele aldığı *Nûru'l-îzâh* adlı eserinin şerhidir. 1160/1747 tarihinde tamamlanmıştır. Müellif, eserini bitirdiğinde 59 yaşlarındaydı.

5. *Teshîlü's-süllem (Şerhu dîbâceti's-Süllem)*: *Süllemü'l-felâh*'ın başında yer alan ve onun giriş bölümünü şerheden sekiz varaklık küçük bir risaledir. Müellif eserine niçin *Süllemü'l-felâh* adını verdiğini burada şu ifadelerle açıklamıştır: "Yukarıya çıkmak isteyen kişi bir merdivenden destek almak zorundadır. Şer'î konuları öğrenen mümin, cehlin karanlıklarından kurtulup ilmin nuruna kavuşur. İlim onun için manevî bir merdivendir."²⁸

6. *Hâşiye alâ tefsîri Sûreti'n-Nebe li'l-Beyzâvî*²⁹

7. *Şerhu'l-Hizbi'l-a'zam*

8. *Hâşiye alâ tefsîri'l-Fâtiha*,

9. *Mehâsinü'l-edeb (el-Mutavvel'in muhtasarıdır)*

8. *el-Müheyâ fi keşfi esrârî'l-Muvatta*³⁰

C- MUVATTA ŞERHİ

el-Kemâhî'nin en hacimli ve en önemli eseri *el-Müheyâ fi keşfi esrârî'l-Muvatta* adını verdiği *Muvatta* şerhidir. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan müellifin ilmî kudretini yansıtmaya bakımından son derece önem arzeden eserin yazımına 1 Zilhicce 1161 (22 Aralık 1748) tarihinde başlanmış, 1 Muharrem 1166 (8 Kasım 1752) tarihinde de bitirilmiştir.

24) *Îzâhu'l-meknûn*, I, 177. Eserin bazı nüshaları: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1343; İÜ. Ktp. TY, 3429; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2096; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine, nr. 209.

25) Buharî, İmân, 7; Müslim, İmân, 71-72.

26) *Îzâhu'l-meknûn*, I, 333; Brockelmann, *Suppl.*, II, 663.

27) Eserin müellif nüshası, Sül. Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 423'de kayıtlıdır.

28) bk. *Teshîlü's-süllem*, Sül. Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 423, vr. 7b.

29) Eserin bazı nüshaları: Âtuf Efendi Ktp., nr. 324; İÜ Ktp., AY, nr. 1031; Manisa İl Halk Ktp., nr. 39.

30) Eserin müellif nüshası Sül. Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 260'da kayıtlıdır. Diğer bazı nüshaları: Sül. Ktp., Çelebi Abdullah, nr. 66; Koca Râgıp Paşa, nr. 327; Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, nr. 586.

Muvatta''nın İmam Muhammed rivâyetini okutmaya başlayan el-Kemâhî, ders halkasına katılan bazı talebelerinden ve İstanbul ulemâsından naklen eserin değer ve faziletine dair bir çok menkıbe duymuştur.

Müellif, tedris ve telif'e devam ettiği günlerde, ikisi 1162/1749 yılı içerisinde, bir diğeri de 1163/1750 yılı içerisinde olmak üzere üçdefa Hz. Peygamber'i rüyasında görmüş ve iltifatlarına mahzar olmuştur. Bunları "müstesna olaylar" olarak niteleyen el-Kemâhî, *Muvatta* ile ilgili olarak yaşadığı ve duyduğu bu harikulade olayları İmam Muhammed'in mânevî kişiliği ile açıklamıştır (el-Müheyyâ vr. 2a).

Eserin değerini artıran belli başlı özellikleri şunlardır:

1- Osmanlı'da Muvatta Üzerine Yazılan İlk ve Tek Şerh Olması

Osmanlı döneminde kaleme alınan hadis müellefâtı arasında, el- Kemâhî'nin mezkûr şerhi dışında, *Muvatta* üzerine yapılmış şerh, hâşiye, tercüme veya başka türde herhangi bir çalışma, şu ana kadar tespit edilebilmiş değildir³¹. Bunun en önemli sebebi, herhalde Osmanlı toplumunun büyük çoğunluğunun Hanefî mezhebine bağlı olmasıdır. el-Kemâhî'nin, böyle bir şerh çalışması için İmam Ebû Hanife'nin önde gelen talebelerinden İmam Muhammed rivâyetini seçmiş olması da bunun bir göstergesidir.

2- Bâb Başlıklarını Yorumlaması

Bir eserin bablarını, fikhî bilgi ve incelikleri gözeterek düzenleyip o bab altında rivâyet edilen naslardan hüküm çıkarmak ve bu hükümleri ilgili kitabın muhtelif babları arasına serpiştirmek kadar, bu babları yorumlamak da mühim ve ciddî bir çalışmadır. Bu anlamda, telif ettiği eserinin bablarını en mükemmel şekilde düzenleyen İmam Buhârî'dir. Onun *el-Câmiu's-sahîh*'ine koyduğu bab başlıkları hem muhaddisler, hem de fakihler için büyük önem taşıdığından Buhârî şerhlerinde başlıklar itina ile işlenmiş, bu mevzuda müstakil eserler kaleme alınmış, hatta bu sebeple "Buhârî'nin fikhî bab başlıklarındadır"³² denilmiştir.

el-Kemâhî, İmam Muhammed'in *Muvatta* nüshasını tanzim ederken, bab başlıklarını hangi naslara dayanarak oluşturduğunu, bab başlıkları için kullandığı kelimeleri nasıl bir hassasiyetle seçtiğini ve babları sıraya koyarken hangi esasları göz önünde bulundurduğunu ayrıntılı olarak inceleyip bir takım sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır.

31) İÜ. Ktp., TY, nr. 7335'te, *Muvatta* tercümesi olarak kayıtlı, 416 varaklık bir eser vardır. Ancak yaptığımız araştırmada eserin *Muvatta* ile ilgisinin olmadığını tespit ettik. Dil bakımından erken bir dönemde yazıldığı anlaşılan eserin 1b-171a varakları arasında Fatiha, İhlas, Tebareke Sürelerinin tercüme ve şerhleri ile Hasan-ı Basrî, Zünnûn-i Mısırî gibi zâhidlerin menkıbeleri yer almaktadır. Vr. 16b'de şu başlık dikkat çekmektedir: "Mecmûun latifun yehtevî alâ ehâdisi'n-nebeviyye ve ahhârî evliyâi's-sâlihîn." 171b-334a varakları arasında Darîr Mustafa Efendi'nin *Yüz Hadis Yüz Hikâye*'si yer almakta olup, dil ve yazı açısından aynı olması hasebiyle her iki eserin de Darîr'e aidiyeti kuvvetle muhtemeldir. 334a-416a varakları arasında ise bazı ayet, hadis açıklamaları ve büyüklerin hikâyelerine yer verilmiştir. Görüldüğü gibi söz konusu eserin *Muvatta* tercümesi olması mümkün değildir. Eserin kütüphane kayıtlarına *Muvatta* tercümesi olarak geçmiş olmasının sebebi, baş tarafına "*Hâzâ Muvatta*" ibaresinin yazılmış olmasıdır.

32) Bk. Salim Ögüt, "Buhârî, Muhammed b. İsmail", *DİA*, VI, 375.

Mesela, “Hz. Peygamber’in Sıfatı” babı ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Musannif ‘Fezâilü’l-Ashâb’ babını öne aldı. Bunu ‘Hz. Peygamber’in sıfatı’ babına hazırlık maksadıyla yapmıştır. Tıpkı Allah yolunda gazaya çıkan ordunun, emîrin önünde yürüdüğü gibi.”³³

“Uyuyan adamın abdesti bozulur mu” babı hakkında ise şöyle demektedir: “Musannif, bu bab ile, uykunun insanı Allah’tan uzaklaştıran olumsuz hâle, abdestin ise insanı Allah’a yaklaştıran güzel bir davranış olduğuna işaret etmek istemiştir. O halde kâmil bir insanın, gaflet uykusundan uyanması gerekir.”³⁴

Bu konuda yaptığı en uzun ve en önemli yorum, “Ölü ve yaşlı adına hac yapma” babı ile ilgili olanıdır. O, bu konuda şöyle demektedir:

Musannif bu bab başlığı ile Ehl-i sünnet mezhebine işaret etmek istemiştir. Ehl-i sünnet inancına göre insan, namaz, oruç, sadaka, Kur’an okuma, zikir, tavaf, hac, umre ve bunlar dışındaki diğer amellerinin sevabını başkasına bağışlayabilir. Bunun Kur’an’dan delili, “Onları esirgeyerek alçak gönüllülükle üzerlerine kanat ger ve: ‘Rabbim! Küçüklüğümde onlar beni nasıl yetiştirdilerse, şimdi de sen onlara öylece rahmet et!’ diyerek dua et”³⁵ âyeti ile “Arşı taşıyan ve onun çevresinde bulunanlar (melekler), Rablerini hamd ile tesbih ederler ve ona iman ederler, müminlerin de bağışlanmasını isterler. ‘Ey Rabbimiz sen her şeyi rahmet ve ilimle kuşattın. Tevbe edenleri ve senin yoluna uyanları affet ve onları cehennem azabından koru’”³⁶ âyetidir.

Sünnetten de bir çok delil vardır. Bunlardan biri, “Hz. Peygamber iki koç kurban etti. Bunlardan birini ümmetine bağışladı”³⁷ hadisi, diğeri ise “Ölülerinizin üzerine Yasin suresini okuyun”³⁸ hadisidir. Bu duruma göre, “İnsana ancak çalıştığının karşılığı vardır”³⁹ âyeti zahire göre yorumlanamaz. Nitekim bu âyette bir çok tevil yönü vardır. Bunların akla en yakın olanı, İbn Hümam’ın yorumudur. O, bu konuda şöyle der: “Âyetin mefhumu amel işleyen kişi ile mukayyettir; yani insan için çalıştığından başkası yoktur. Bu doğrudur, ancak birisi bir şey hibe ederse o zaman olmuş olur.”

Hiz. Peygamber’in, “Hiçbir kimse başkası namına namaz kılamaz ve oruç tutamaz” hadisinin cevabı nedir, dersen, ben derim ki, hadisin anlamı, “Hiçbir kimse başkasının namaz ve oruç borçlarını ödeyemez” demektir; yoksa sevabını bağışlayamaz demek değildir. Timurtaş’ın Minehü’l-ğaffar’da Bahrü’r-raik’in yazarı olan hocasından naklettiği de bu doğrultudadır.

33) Bk. el-Müheyyâ, vr. 498a.

34) Bk. el-Müheyyâ, vr. 40a.

35) İsra, 17/24.

36) Gafir (Mümin), 41/7.

37) Bk. Heysemî, Mecmau’z-zevâid, (Beyrut 1967), 4/22.

38) Bk. Ebû Davud, 3121, Cenâiz, 19,20.

39) en-Necm, 53/9.

Zekât, fıtır sadakası ve kurban gibi malî ibadetlerde, o ibadeti yapma kudreti olsun olmasın, mutlak surette vekil tayin etmek, onu bir başkası vasıtasıyla icra etmek caizdir. Namaz, oruç ve itikâf gibi bedenî ibadetler için vekil tayin etmek hiçbir halde caiz değildir. Hac gibi hem bedenî hem de malî olan ibadet için vekil tayin etme cumhura göre o ibadeti yapma imkânı mevcut olmadığı sürece caizdir⁴⁰.

3-Bablar Arası Münâsebetlere Yervermesi

el-Müheyyâ'nın en önemli özelliklerinden birisi de, oldukça karmaşık bir konu olması nedeniyle her âlimin girmeye cesaret edemediği bablar arası münâsebetlere ayrıntılı bir şekilde yer vermesidir.

el-Kemâhî şerhinde, kitaplar arasında⁴¹, bablar arasında, kitapla bab⁴² ve babla kitap arasında⁴³ ilgiler kurarak birbirleriyle münâsebet yönlerini araştırmış ve kendince önemli sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır. Bunu yaparken de çoğu zaman 'vel münâsebetü beyne hazel bâbî vel bâbî's-sâbık' "Bu babla önceki bab arasındaki münâsebet" ifadesini kullanmış⁴⁴, bazen de 'vel camiu beyne hazel bâbî vel bâbî's-sabık' "Bu babla önceki bab arasındaki ortak yön" demeyi tercih etmiştir⁴⁵.

Bablar arası münâsebet konusunda müellifin dikkate aldığı ve öne çıkardığı hususlar şunlardır: Babların sıralanışı⁴⁶, bab başlıklarının seçilmesine tesir eden faktörler⁴⁷, mezheb imamlarının ittifak ve ihtilaf ettikleri konulara işaret edilmesi⁴⁸, iki mezhebin görüşünü birlikte değerlendirmesi ve bablar arası münâsebetlerin naslarla izah edilmesi. Biz burada bu konuların birkaçına işaret etmekle yetineceğiz:

a. Babların sıralanışı

Müellif bu konuda, özellikle bir babın diğer babdan önce veya sonra zikredilmiş olmasının sebepleri üzerinde durmaktadır. Nüshanın birinci babı 'bâbu vukûtu's-salât', ikinci babı 'bâbu ibtidâi'l-vudû'dur. Bu iki bab arasındaki münâsebeti açıkladıktan son-

40) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 262a-262b.

41) Bazı örnekler için bk. *el-Müheyyâ*, vr. 298a, 332b, 364b, 399b, 407a.

42) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 358b.

43) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 334a.

44) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 25a, 48b, 98b, 100a, 110a

45) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 93a.

46) *el-Kemâhî*, İmam Muhammed'in, *Muvatta* bablarını oluştururken son derece hassas davrandığını, adeta bir antikacının sanat harikası tesbihini yaparken her bir tanenin yerini hassasiyetle belirleyişi gibi eserini yazdığına işaret etmektedir. Mesela, '*Deniz suyu ile abdest alma*' babının mestler üzerine meshetme babına, '*Cuma namazı*' babının '*Bayram namazları*' babına takdim edilmesinin sebebi bunların kat'î delille sabit olmaları, ötekilerin ise zannî delille sabit olmasıdır" demektedir (*el-Müheyyâ*, vr. 25a, 109b).

47) *el-Kemâhî*, İmam Muhammed'in *Muvatta*'yı tanzim ederken bab başlıklarını naslara dayandığını söylemiş ve başlıklara konu olan nasları teker teker göstermiştir. Burada, bab başlıklarının çoğunlukla ayetlerden ve hadislerden seçildiği görülmektedir. Örnekler için bk. *el-Müheyyâ*, vr. 71b, 100a, 266a, 272a.

48) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 337b.

ra şunları söyler: “Birinci babın ikinci babdan önce zikredilmesinin sebebi, birinci babın konusunu teşkil eden namaz vakitlerinin, ikinci babın konusu olan abdestin vukuundan daha fazla olmasıdır” (el-Müheyyâ vr. 10a).

Yine “Deniz suyu ile abdest alma” babı ile “Mestler üzerine meshetme” babı hakkın-da şunları kaydeder: “Deniz suyu ile abdest almanın delili, Maide Suresi’ndeki abdest âyeti; diğerinin delili ise meşhur hadis olduğundan dolayı, musannif deniz suyu ile abdest alma babını diğerine takdim etti” (el-Müheyyâvr. 25b).

b. Mezheb’ imamlarının ittifak ve ihtilaf ettikleri hususlara işaret edilmesi

“Kurbanın birden fazla kişiye kâfi geleceği babı” ile, bir önceki “bayram sabahından önce kurbanını kesen adam” babı arasındaki münasebete değinirken, “Bu iki bab arasındaki münasebet, imamlar arasındaki ittifak ve ihtilafa işaretir” der. (el-Müheyyâ vr. 338a).

c. Bablar arası münasebetin naslarla izah edilmesi

“Ceninin boğazlanması, annesinin boğazlanmasıdır” babı ile onu takip eden “Çekirgenin yenmesi” babı arasındaki münasebetin “yemenin hükmü” olduğunu söyledikten sonra şu açıklamayı yapmaktadır: “Bütün Müslümanlar, çekirgenin yenmesinin mübah olduğunda icma etmişlerdir. Abdullah b. Ebî Evfâ, ‘Hz. Peygamber’le yedi kez gazâda birlikte bulunduk. Gazâ esnasında çekirge yedik⁴⁹ demiştir. Bu hadisi Buhârî, Ebû Dâvud ve Ebû Nuaym rivâyet etmişlerdir. Ebû Nuaym’ın rivâyeti, ‘Hz. Peygamber de bizimle yedi’ şeklindedir. İbn Mâce’nin Enes’ten rivâyet ettiğine göre o şöyle demiştir: ‘Hz. Peygamber’in zevceleri çekirgeleri tabaklar içinde birbirlerine hediye ederlerdi.’⁵⁰ (el-Müheyyâ, vr. 345a).

İki bab arasındaki münasebet ve insicamın yoruma açık olmayacak kadar belirgin olması durumunda; “Bu iki bab arasındaki münasebet açıktır” demekle yetinmektedir⁵¹.

4-Nüsha Farklarına Dayalı Şerh Oluşu

*Muvatta’*nın pek çok rivâyet nüshası vardır. Bunlar içerisinde en meşhur ve yaygın olanları Yahya b. Yahya el-Leysî (ö. 234/848) ile İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) rivâyet nüshasıdır⁵². Bu rivâyet nüshaları arasında takdim ve tehir, ziya-

49) Buhari, Zebaih, 13; Müslim, Sayd, 52.

50) İbn Mace, Sayd, 9.

51) Bk. el-Müheyyâ, vr. 96a, 98a, 158b, 272b, 341b.

52) *Muvatta’*nın diğer râvileri şunlardır: İbn Vehb, Abdullah b. Vehb el-Fihri (ö. 197/812); İbnü'l-Kasım, Abdurrahman b. Kasım b. Halid el-İtkî (ö. 191/806); Ma'n b. İsa b. Dinar el-Medenî (ö. 198/813); el-Ka'nebî, Abdullah b. Mesleme b. Ka'neb el-Hairî (ö. 221/835); et-Tinnîsî, Abdullah b. Yusuf ed-Dimeşkî (ö. 218/833); Yahya b. Abdullah b. Bükeyr (ö. 231/845); Said b. Kesîr b. U'feyr el-Ensarî (ö. 226/840); Ebû Mus'ab ez-Zührî (ö. 242/856); Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab ez-Zübeyrî el-Medenî (ö. 236/850); Muhammed b. Mubarek b. Ya'lâ el-Kureşî es-Sûrî (ö. 215/830); Süleyman b. Bürd; Ebû Hüzafe es-Sehmî, Ahmed b. İsmail b. Muhammed el-Medenî (ö. 259/872), Süveyd b. Saîd b. Sehl el-Herevî (ö. 240/854). *Muvatta’*nın bunların dışında rivâyetleri varsa da bunlar kadar meşhur değildir.

de ve noksanlık bakımından farklılıklar mevcuttur. Bu farklılığın sebebi, *Muvatta*'nın farklı zamanlarda değişik şahıslar tarafından rivâyet edilmiş olması ve mâna ile rivâyet olgusudur. Bu iki sebebe bağlı olarak ortaya çıkan ihtilafları şu başlıklar altında sıralamak mümkündür: Kitaplar ve babların tertibindeki ihtilaflar, merfu hadislerin sayısı hakkındaki ihtilaflar, mürsel ve mevkuf hadisler hakkındaki ihtilaflar ve lafızlardaki ihtilaflar⁵³.

Teknik yönüyle de mükemmel bir şerh çalışması yapmayı hedeflemiş olduğu anlaşılan Kemâhî, nüsha farklarını göstermede de mükemmeliği yakalamaya çalışmış ve bu husustaki araştırmasını belli başlı nüshalarla sınırlandırmayıp, eski ve yeni, elde edebildiği bütün *Muvatta* nüshalarına müracaat etmek suretiyle bir bakıma edisyon kritiğini yapmıştır.

Mesela, “Mezîden dolayı abdest alma” babında İbn Abbas’tan rivâyet edildiğine göre, Hz. Ali, Hz. Peygamber’in damadı olması hasebiyle sormaya utandığı için Mikdad b. Esved’i Hz. Peygamber’e gönderip bu konuda fetva sormasını istemiştir. Metinde geçen ‘kâle el-mikdâd’ ibâresi hakkında nüsha farkına işaret eden müellif, ‘ve fî nüshatin fe kâle el-mikdâd’ dedikten sonra: “Bu ifade bendeki mevcut *Muvatta* nüshalarında olmadığı gibi, eski ve yeni, hiçbir nüshada da yoktur” demektedir⁵⁴. Bu durum müellifin nüsha farklarını belirlemede ne kadar başarılı olduğunu göstermenin yanında, eserini yazdığı ortamın, özelde *Muvatta* nüshaları, genelde diğer kaynaklar açısından ne derece zengin olduğu konusunda ipucu vermektedir.

Erkeğin elbisesini veya kadının eteğini uzatması durumunda bulaşan pisliğin mekruh olma ölçüsünü bildiren babda rivâyet edilen Ümmü Seleme hadisinin izahı sadedinde İmam Muhammed’in: “Eteklere bulaşan pislik bir dirhem kadarsa namaza engel teşkil etmez. Eğer dirhemden fazla ise ‘Temizlemedikçe bununla namaz kılamaz’ (Bu Ebû Hanîfe’nin görüşüdür) ifadesine yer verdikten sonra bu ibarede nüsha farkına değinerek şöyle demektedir: ‘f’ harfi bazı nüshalarda yoktur. Fakat onu İmam Mâlik’in aslında buldum.”⁵⁵ Bu ifade, müellifin nüsha farklarını belirleme konusunda ayrıntıya varan hassasiyetini ve araştırmacı kişiliğini ortaya koyan önemli bir göstergedir. Çünkü “buldum” ifadesi “gördüm” veya “tesadüf ettim” ifadelerinden farklı olarak araştırma neticesinde ulaşılan sonuca işaret etmektedir.

Zürkânî ve Ali el-Kâfî şerhlerini sık sık kaynak gösteren Kemâhî, onların muttali olmadığı nüsha farklarına kendisinin ulaşabildiğini de dile getirmektedir. Mesela “Müezzin kamete başlamışken namaz kılmakta olan kişinin durumu” babında, hadisin râvîsi olan Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf’ın adı ile ilgili nüsha farkına işaret ederken şu değerlendirmeyi yapar: “(Bu ismin) *Muvatta*’nın İmam Muhammed rivâyetinin eski bir

53) Bk. İmam Mâlik, *el-Muvatta* (Ebû Mus’ab rivâyeti, Tahkik: Beşşar Avad el-Ma’rûf, Mahmud Muhammed Halil), I-II, Beyrut 1992, ss. 34-35.

54) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 22b.

55) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 147b.

nüshasında 'Ebû seleme bin abdurrahmân bin avf' şeklinde yazıldığını gördüm. Ali el-Kârî, İmam Muhammed nüshasında, Zürcânî ise İmam Mâlik'in *Muvatta'*ında, 'İbn Avf' ibaresini tespit edememişlerdir. Onlar tespit edemedikleri gibi bazı sahih nüshalar da bunu tespit edilebilmiş değildir."⁵⁶

Müellif Osman Efendi, nüsha farklarını ortaya koyarken sadece farklara işaret edip geçmemiş, zaman zaman bu farklar arasında tercihler de yapmıştır. Mesela "Ölünün ne ile kefenleneceği" bâbında, Abdullah b. Amr b. Âs'dan gelen 'Ölüye gömlek ve izâr giydirilir ve üçüncü elbisenin (bezin) içine şarılır. Eğer sadece bir elbise varsa onunla kefenlenir' rivâyetine⁵⁷ dair nüsha farkına değinirken şu değerlendirmede bulunmuştur: 'Fe in lem yekûn' ibaresi başka bir nüshada 'Ve in lem yekûn' şeklindedir. Fakat Mâlik'in *Muvatta'*ında olduğu gibi 'Fe in lem yekûn' olması daha uygundur. Çünkü makam, fâ-i ta' kîbiyyeyi gerektirmektedir."⁵⁸

Buna benzer başka bir değerlendirmesi de "Namaz kılan kimsenin önünden geçmenin yasaklanması" bâbında görülmektedir. Atâ İbn Yesâr'ın Kâbu'l-Ahbâr'dan rivâyet ettiği 'Namaz kılanın önünden geçen kişi başına neyin geleceğini bilseydi yerin dibine geçmeyi tercih ederdi' hadisiyle⁵⁹ ilgili değerlendirmesi şöyledir: "Diğer nüshada 'le-kân' yerine 'kâne' vardır. Ama birincisi daha münasıptır."⁶⁰

Müellif⁶¹, 've fî nüshatin sahihahatın'⁶² 've fî nüshatin musahhahatın'⁶³ 've fî nüshatin musahhafetin'⁶⁴ 've fî nüshatin gayri musahhahatın'⁶⁵ 've fî nüshatı'n-nâsihi es-sâhih' gibi ifadelerle, yer yer, kullandığı nüshaların sahihlik derecelerine de işaret etmektedir.

5-Hikmet-i Teşri' Konularına Eğilmesi

İslam âlimleri, İslam'ın emir ve yasaklarındaki hikmetleri, maksatları, maslahatları ve sırlarını tespit etmede hassasiyet göstermişler, bu konulara tahsis edilmiş eserler kaleme almışlardır. Bunlardan birisi İmam Süyûtî'nin *Havâtimü'l-hikem* adlı eseridir. el-Kemâhî, *Muvatta* şerhinde bu konuya önem vermiş ve Süyûtî'nin söz konusu eseri başta olmak üzere, diğer kaynaklardan da faydalanarak yeri geldikçe hikmet-i teşri' konularına değinmiştir.

56) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 48b-49a. Bu konuda başka misaller vermek mümkün ise de, bir makale çerçevesi ile sınırlı olan çalışmamızda bu kadarla yetiniyoruz.

57) Abdürrezzâk, Musannef, (Beyrut 1403), 3/426.

58) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 153a.

59) *Muvatta*, Sefer, 35.

60) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 129a.

61) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 103b; 370a; 420b.

62) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 27b; 51a.

63) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 42a; 62b; 73a.

64) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 13b; 70a; 307a.

65) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 27b.

el-Kemâhî, teşrîf hikmetleri kimi zaman tarihsel olaylara bağlasa da⁶⁶ ekseriyetle mistik izahlarda bulunmaktadır⁶⁷.

Bu konuya temas ettiği başlıklar şöyle sıralanabilir: Abdestte dört uzvun yıkanmasının farz olmasının hikmeti, (el-Müheyyâ, vr. 10b) her şeyin Kur'an'da cevabı olmasına rağmen İmamlar arasındaki ihtilafın hikmeti, (el-Müheyyâ, vr. 29a) cinsi münasebetten sonra tenasül uzvunun yıkanmasının hikmeti, sünnet olmanın hikmeti, (el-Müheyyâ, vr. 40a) cünüplükten dolayı bedenın tümünün yıkanmasının farz olmasının hikmeti, (el-Müheyyâ, vr. 43b) kelime-i tevhidde nefyin önce isbatın sonra gelmesinin hikmeti, (el-Müheyyâ, vr. 50b) namazda tekbirin ellerin kaldırılmasına yakın alınmasının hikmeti, (el-Müheyyâ, vr. 51a) namazda intikal tekbirinin başın kaldırılmasına yakın alınmasının hikmeti, (el-Müheyyâ, vr. 51b) kıraatin bazı namazlarda cehrî bazılarında hafî olmasının hikmeti, (el-Müheyyâ, vr. 60b) rûku'un tek secdenin çift olmasının hikmeti, (el-Müheyyâ, vr. 71b) şiddetli sıcaklarda namazın tehir edilmesinin hikmeti, (el-Müheyyâ, vr. 89b) bayram namazı tekbirlerinin sayısının hikmeti, (el-Müheyyâ, vr. 112b) telbiyenin hikmeti, (el-Müheyyâ, vr. 199a) nikâhın şahitlerin huzurunda yapılmasının hikmeti, (el-Müheyyâ, vr. 288a-288b) mehrin hikmeti, (el-Müheyyâ, vr. 294b) evli olanlara recm uygulanmasının hikmeti, (el-Müheyyâ, vr. 372a-372b) zina eden bekâra yüz sopa vurulmasının hikmeti, (el-Müheyyâ, vr. 374 374b) Hz.Peygamber'in saçlarındaki beyazların az olmasının hikmeti (el-Müheyyâ, vr. 498b) ve aksıran kişinin elhamdülillah demesinin gerekli olmasının hikmeti. (el-Müheyyâ, vr. 501b)

6-Kaynak Zenginliği

Eserin önemli özelliklerinden bir diğeri de, telifinde kullanılan kaynak zenginliğidir. Farklı sahalara ait oldukça geniş bir kaynak yelpazesinden yararlanması bir eser için başlı başına bir üstünlüktür. Tefsir, hadis, fıkıh, usûl, tasavvuf, akaid, kelam, tabakat, tarih, Arap dili ve edebiyatı, lügat ve astronomi alanlarına ait bu kaynakların tasnif ve tanıtımına geçmeden önce, müellifin eserine aldığı bilgilerin mümkün olduğunca ilk kaynağına büyük bir hassasiyet ve titizlikle ulaşma gayretine ve bunu yaparken kullandığı ifadelerle ana hatlarıyla değinmemiz yerinde olacaktır.

Araştırmacı kişiliği ile tanıdığımız Kemâhî, eserinde kullandığı her kaynağın adını vermekte ve o kaynaktan aldığı bilginin yerini göstermektedir. Böylece o, günümüz araş-

66) Meselâ, gündüz kılınan namazlarda kıraatin gizli, gece kılınan namazlarda ise açıktan okunmasının hikmetini şöyle açıklamıştır: "Hz. Peygamber ilk zamanlarda bütün namazları cehrî/sesli olarak kılınca müşrikler eziyet etmeye başladılar. Bunun üzerine, "Namazda sesini çok yükseltme, fazla da gizleme. Bu ikisi arasında bir yol izle" (el-İsra, 17/110) ayeti indirildi. Bundan sonra Hz. Peygamber öğle ve ikinci namazlarında gizli kılmaya başladı. Çünkü bu vakitler müşriklerin Müslümanlara eziyet etme vakti idi. Akşam, yatsı ve sabah namazlarında cehrî kılıyordu. Çünkü akşam vakti onların yeme içme, yatsı ve sabah vakitleri uyku vakti idi. Cuma ve bayram namazlarına gelince bunlar Medine'de meşru kılınmıştır." (el-Müheyyâ, vr. 60b).

67) Meselâ, aksıran kişinin niçin "elhamdü lillah" demesi gerektiğini şöyle açıklamıştır: "Aksırma anında ruh korku içerisinde dışarı çıkmak ister ve 'Buraya sıkıştım kaldım' der. Dışarı çıkabilme ümidiyle azaları dolaşır. Dimağ ruha 'Henüz çıkma zamanın gelmedi, yerinde dur' der. Bundan dolayı aksıran kişi 'elhamdü lillah' der." (el-Müheyyâ, vr. 501b).

tırmacı bilim adamlarına örnek olabilecek bilimsel ve ahlâkî bir yaklaşım sergilemiştir. Bunu yaparken de genellikle “kemâ kâlehu...”, “kezâ kalehu...”, “hazâ hulâsatü mâ kâ-lehü...”, “inteha”, “intehâ mülehasan” tabirlerini kullanmıştır. Bu ifadelerin tekrar ve gereksiz olmadığı, her birinin ayrı bir anlama geldiği açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim o, kullandığı kaynaktan özet halinde naklettiği bilgiler için ayrı, geniş ve bir bütün halinde naklettiği bilgiler için ayrı ifade kullanmayı ilim geleneğinin bir gereği olarak görmüş-tür.

Bilgiyi aldığı kaynak, o bilgiyi başka bir kaynaktan almışsa bunu da belirtmiştir. Me-selâ Suyûtî’nin İbn Hacer’den⁶⁸, Ali el-Karî’nin *Mışkatu’l-Mesabih*’ten⁶⁹, Zürkânî’nin Bacî’nin *el-Münteka*’sından⁷⁰, Muhammed Vâni’nin *Kamus*’tan⁷¹, Şeyhzade’nin *Mec-meu’l-enhur*’da Kuhustanî’den⁷², İbn Hişam’ın *Muğni’l-lebîb*’de Sibeveyh’ten⁷³ naklet-tiği bilgiler zikredilebilir.

7- *el-Müheyyâ*’nın Kaynakları

Eserin kaynaklarını tespit ederken müellifin ilk kaynak olarak müracaat ettiği eserle-ri göstermeğe çalıştık. Bunları konularına göre tasnif edip her gurubu da kendi arasında müellifin vefat tarihini esas alarak kronolojik sıraya göre verdik. Buna göre kaynakları; Tefsir, Hadis, Fıkıh, Fetva, Akaid, Tarih, Tabakat, Tasavvuf ve Diğer kaynaklar olarak sı-nıflandırdık.

a-Tefsir Kaynakları

Ebu’l-Leys es-Semerkandî (ö. 375/985), *Tefsiru’l-Kur’âni’l-azîm*⁷⁴, Begavî, Ebû Muhammed el-Huseyn (ö. 516/1122), *Meâlimü’r-tenzîl*⁷⁵, Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Câ-rullah Mahmud (ö. 538/1143) *el-Keşşâf an hakâiki’l-tenzîl*⁷⁶, İbnü’l-Arabî, Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148) *Ahkâmü’l-Kur’ân*⁷⁷, Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed (ö.

68) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 8a.

69) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 137a.

70) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 189b.

71) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 260a.

72) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 267b.

73) Bk. *el-Müheyyâ*, vr. 282a.

74) Orta hacimli, açık ifadeli bir tefsirdir. Hadisleri Kasım b. Kutluboğa tarafından tahrir edilmiş, İbn Arap Şah (ö. 854/1450) da Türkçe ye tercüme etmiştir. Bilmen, *a.g.e.*, I, 391-392.

75) Âyetleri, hadislerle, sahâbe ve tâbiîn müfessirlerinin ve daha sonraki âlimlerin sözleri ve görüşle-riyle açıklayan, müellifinin muhaddis olması sebebiyle daha önce yazılan tefsirlerdeki zayıf ve uy-durma rivâyetleri tenkit eden bir muhtevaya sahiptir. Bilgi için bk. Bilmen, *a.g.e.*, I-II, İstanbul 1974, II, 462; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, 186-205; Mevlüt Güngör, “Begavî, Ferrâ”, *DİA*, V, 340-341.

76) Bilgi için bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 466-471.

77) Rivâyet ağırlıklı olan bu tefsir, Mâlikî fıkıhı içindeki farklı görüşlere yer vermesi ve diğer fıkıh mez-heplerinin görüşlerini de objektif olarak değerlendirmesi yönüyle dikkat çeker. Bilgi için bk. Cer-rahoğlu, *a.g.e.*, II, 84-116; Osman Eskicioğlu, “Ahkâmü’l-Kur’ân”, *DİA*, I, 554; Ahmet Baltacı, “İbnü’l-Arabî, Ebû Bekir”, *DİA*, XX, 490.

671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*⁷⁸, Kevâşî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yusuf (ö. 680/1281), *et-Tabsiratü fi't-tefsîr*⁷⁹, Beyzâvî, Nâsiruddîn Sa'îd Abdullah (ö. 692/1293) *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl (Tefsîr-i Kâdî)*⁸⁰, Neseî, Hâfîzüddîn Ebu'l-Berekât Abdullah (ö. 710/1310) *Medâriku't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*⁸¹, Zerkeşî, Bedreddin Muhammed (ö. 794/1392), *el-Burhân fî ulûmî'l-Kur'an*⁸², Sivâsî, Şihâbüddîn Ahmed b. Mahmûd (ö. 860/1456) *Uyûnu't-tefâsîr li'l-fuzalâi's-semâsîr (Tefsîr-i Şeyh)*⁸³, İbn Âdil, Siracu'd-dîn Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dimaşkî (ö. 880/1475), *el-Lübâb fî ulûmî'l-Kitâb*⁸⁴, Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed (ö. 951/1544), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*⁸⁵, Ebussuûd Muhammed Efendi (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l Kitâbi'l-Kerîm*⁸⁶.

b-Hadis Kaynakları

Şeybânî, Muhammed b. Hasen (ö. 189/804), *Kitâbü'l-Âsâr*⁸⁷, İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah (ö. 235/849), *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*⁸⁸, a.g.mlf., Müsnedü İbn Ebî Şeybe, Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed (ö. 458/1066), *es-Sünenü'l-kübrâ*⁸⁹, a.g.mlf.,

- 78) Bilgi için bk. Bilmen, *a.g.e.*, 524-525; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, 116-128; Suat Yıldırım, "el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an", *DİA*, VII, 100-101.
- 79) Eserin tam adı "*Tebisiretü'l-mütezekkir ve tezkiretü'l-mütebessir*"dır. Orta hacimli, dil ve dirayet ağırlıklı bir tefsirdir. Eser üzerinde iki adet master, bir de doktora çalışması yapılmıştır. Bilgi için bk. Katip Çelebi, *a.g.e.*, I, 339; Bilmen, *a.g.e.*, II, 526-527; Süleyman Mollaibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 167, 169.
- 80) Bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I-II, Ankara 1988, II, 295-314; Ö. Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirin)*, I-II, İstanbul 1974, II, 528-535.
- 81) Öğrencilerin kolaylıkla anlayabileceği tarzda selîs, müfîd, muhtasar bir tefsirdir. Müellifinin ifadesi ile: "Tenâvülü karîb, tefasildan baîd, Kur'an'ın hakayıkını keşfe şâfi, de kayıkını derke kâfi olmak üzere yazılmıştır". Bilgi için bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 539-540; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, 314-330.
- 82) Bilgi için bk. Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 240-241; Suat Yıldırım, "el-Burhân fî ulûmî'l-Kur'an", *DİA*, VI, 434.
- 83) Muhtasar bir dirayet tefsiridir. Pek çok yazma nüshası bulunan eser üzerinde iki adet makale yazılmış, bir y. lisans, bir de doktora çalışması yapılmıştır. Bilgi için bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 572; Süleyman Mollaibrahimoğlu, Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan Yazma tefsirler, s. 265, 266.
- 84) Altı ciltlik meşhur bir tefsirdir. Bk. Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1543
- 85) Kâtip Çelebi bu hâşiye için, ibaresi kolay, izah yönünden en değerli ve en faydalı nitelemesinde bulunmaktadır (*Keşfü'z-zunûn*, I, 188). Ömer Nasuhi Bilmen de, yazmış olduğu hâşiye, pek vâzih, mühim noktaları tenvîre kâfi, mu'teber bir eserdir. Dört ve beş cilt olarak Kahire ve İstanbul'da tab'edilmiştir" (*Büyük Tefsir Tarihi*, II, 643) demektedir.
- 86) Bilgi için bk. Abdullah Aydemir, *Büyük Türk Bilgini Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara 1981; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, 330-351; Süleyman Ateş, "İrşâdü'l-akli's-selîm", *DİA*, XXII, 456-458.
- 87) Fıkhta olduğu gibi hadiste de imam kabul edilen Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî Ebû Hanîfe'den rivâyet ettiği merfu, mevkuf ve mürsel hadisleri *el-Âsâr* ismini verdiği bu kitabında fıkıh bablarına göre tasnif etmiştir. Bk. İsmail L. Çakan, "*el-Âsâr*", *DİA*, III, 460.
- 88) İbn Ebî Şeybe'nin, hadisler, sahâbe sözleri ve tâbiîn fetvalarını senedleriyle birlikte topladığı ve konularına göre tertip ettiği en hacimli eseridir. Bk. Ali Yardım, "İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir", *DİA*, IXX, 442-443.
- 89) Diğer hadis kaynaklarında bulunmayan pek çok hadisi, sahâbe ve tâbiîn kavlini muhtelif rivâyetleriyle birlikte içeren ve *es-Sünenü'l-kebir* diye de anılan eserin fıkıh bâblarına göre yapılan tertibinde, Şâfiî fıkıhı ön planda tutulmuştur. Bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin", *DİA*, VI, 59.

*Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*⁹⁰, İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071), *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*⁹¹, a.g.mlf., *el-İstizkâr*⁹², Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleyman (ö. 474/1081) *el-Müntekâ*⁹³, Begavî, Ebû Muhammed el-Huseyn (ö. 516/1122) *Mesâbîhu's-sünne*⁹⁴, Mazîrî, Ebû Abdullah Muhammed (ö. 536/1141), *el-Mu'lim bi-Fevâidi'l-Müslim*, Hâzîmî, Ebû Bekir Zeynüddin Muhammed (ö. 584/1188), *el-İ'tibâr fi'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-âsâr*⁹⁵, İbnü'l-Esîr, Mecdüddin (ö. 606/1210), *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*⁹⁶, Münzirî, Ebû Muhammed Abdülazîz (ö. 656/1258), *et-Tergîb ve't-terhîb*⁹⁷, Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ (ö. 676/1277), *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi'l-Müslim*⁹⁸, Tıyibî, Şerefüddin Hasan (ö. 743/1342), *el-Kâşif an hakâiki's-sünen (Şerhu*

90) *es-Sünen ve'l-âsâr*, veya *Ma'rifetü's-Şâfi'i li's-sünen ve'l-âsâr* adlarıyla da bilinen eser, Şâfiî fık-hının dayandığı hadisleri, sahâbe ve tâbiîn sözlerini içermekte ve onların güvenilir olduğunu ispata çalışmaktadır. Bk. M. Yaşar Kandemir, "Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin", *DİA*, VI, 59.

91) *el-Muvatta*'ın Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivâyetinde doğrudan Hz. Peygamber'e nisbet edilen hadisleri esas alarak esere yazmış olduğu şerhtir. Ancak Yahyâ b. Yahyâ nüshasında bulunmadığı halde diğer hadis mecmualarında geçen mütâbî ve şâhid olabilecek rivâyetleri de başka senedlerle eseri-ne almıştır. Hadisleri şerh ederken senedde geçen râvilerin hal tercümelerini vermiş, hadisler hakkında âlim ve şairlerin sözlerinden nakiller yapmış ve bunlardan çıkardığı fikhî hükümleri yazmıştır. Bk. Leys Suûd Câsim, "İbn Abdülber en-Nemerî", *DİA*, IXX, 269-270.

92) Müellif, *et-Temhîd*'den sonra yaptığı bu çalışmada *Muvatta*'da yer alan mevkûf ve maktû' rivâyetleri, ayrıca farklı mezheplere mensup olup değişik bölgelerde yaşayan kimselerin sözlerini şerhetmiştir. Bk. Leys Suûd Câsim, "İbn Abdülber en-Nemerî", *DİA*, IXX, 270.

93) *el-Muvatta*'ın önemli şerhlerindendir. Müellifin bu eseri, daha önce kaleme aldığı *el-İstifâ* adlı şerh-teki, fikhî meseleleri azaltmak, muhaliflerin delillerine yer vermemek ve *el-Muvatta*'daki senedlerle yetinmek suretiyle yapılmış muhtasar çalışmadır. Hadisler ve onlardan çıkarılan fikhî hükümlerin açıklandığı eserde, öncelikle İmâm Mâlik ve telebeleriyle diğer önde gelen Mâlikî âlimlerin görüşlerine yer verilmiştir. Bu görüşleri açıklayan ve yer yer kendi tercihlerini belirten el-Bâcî diğer mezheplerin görüşlerine de temas etmektedir. Bk. Ahmet Özel, "Bâcî", *DİA*, IV, 414.

94) *Mesâbîhü's-sünne*'de, Buhârî ve Müslim'den alınan hadisler, konularına göre tasnif edilmiş, sonra da her babı kendi arasında sahih ve hasen hadisler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. 4719 hadis içeren eser üzerinde, İslâm âleminde büyük bir şöhrat kazanmış (Bk. Bk. Keşfü'z-zunûn, II, 1698; Mevlüt Güngör, "Begavî, Ferrâ", *DİA*, V, 340), çok sayıda şerh ve haşiye yazılmıştır (Bk. Keşfü'z-zunûn, II, 1699-1702; bkz., *Mesâbîhü's-sünne* neşrine yazılan giriş, Beyrut, 1407/1987, I, 63-74; Abdul Rauf Zofar, "Considerations on al-Masabih al-Sunnah", *The Islamic Quarterly*, XXXIII (S. 3), 188-205, London 1989, 194-199).

95) Hadiste nâsih-mensuh konusunu en güzel şekilde ele alan eser olarak kabul edilmektedir. Bir kaç baskısı vardır. En güzel baskısı (1360, Haydarâbâd) yedi kişilik bir heyet tarafından gerçekleştirilmiştir. Bk. Selman Başaran, "Hâzîmî", *DİA*, XVII, 125.

96) Hadislerdeki nâdir kelimeleri alfabetik sırayla açıklayan eser, garîbü'l-hadîs konusunun önemli kaynaklarından. Müellif, kendisinden önceki dönemde telif edilmiş olan garîbu'l-hadîs edebiyatından istifade ederek meydana getirdiği eserde garip kelimelerin açıklanması yanında ahkâm konularına da işaret etmiştir. Bk. Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Esîr, Mecdüddin", *DİA*, XXI, 28; İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 158.

97) Vaaz ve İrşad faaliyetlerinin temel kaynaklarından biri olan eser, derleme ve hadislerin sıhhat derecelerini açıklayan en iyi teliflerdendir. Daha geniş bilgi için bk. İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, (İstanbul, 1985.) s. 110-113.

98) Müslim'in Sahîhi üzerine yazılmış en muteber şerh olarak kabul edilen eserde Nevevî, Kadî İyaz'ın *İkmalu'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim* adlı şerhinden bolca istifade etmiştir, ancak kendi mezheb görüşünü yansıtmaya gayret etmiştir. Bk. İsmail L. Çakan, *a.g.e.*, s. 141-142.

Mişkâtî'l-mesâbih), Kirmânî, Şemseddin Muhammed (ö. 786/1384), *el-Kevâkibü'd-de-rârî*⁹⁹, Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahîm (ö. 806/1404), *Tabsiratü'l-mübtedî ve tezkiyetü'l-müntehâ (el-Elfiyye)*¹⁰⁰, a.g.mlf., *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs (Şerhü'l-Elfiyye)*¹⁰¹, Tayâlisî, Ebû Dâvud Süleyman (ö. 819/1416), *Müsned*¹⁰², İbn Melek, İzzeddin Abdüllatif (ö. 821/1418), *Mebâriku'l-ezhâr fî şerhi Meşâriki'l-levvâr*¹⁰³, Ubbî, Ebû Abdullah Muhammed (ö. 827/1424), *İkmâlü'l-mu'lim fî şerhi's-Sahîhi'l-Müslim*, İbnü'l-Cezerî, Şemseddin Muhammed (ö. 833/1429) *el-Hisnü'l-hasîn min kelâmi Seyyidi'l-mürselîn*¹⁰⁴, İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahî-*

99) Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inin şerhidir. Müellif, muhtelif ülkeleri dolaştığı halde *el-Câmi'u's-sahîh*'in bütün problemlerini çözecek tarzda muhtevalı bir şerhine rastlamadığını belirtmekte, İbn Battâl'ın şerhini Mâlikî fikhına ağırlık verdiği için, Hattâbî ile Moğoltay b. Kılıç'ın şerhlerini ise eserini tamamını ele almadıkları için yeterli bulmadığını belirtmekte, kendisi ise hadislerdeki müşkilleri açıklamakta, gramere, hadis usulüne, fıkha, râvilere ve onların çeşitli durumlarına dair bilgiler vermekte, birbirine zıt gibi görünen hadislerin arasını telif etmeye çalışmaktadır. Buhârî'nin şerhleri arasında önemli bir yere sahiptir. Bk. M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 119.

100) Kolayca ezberlenmesi amacıyla hadis usûlü ilmini 1002 beyitte özetleyen bir kitaptır. Aslında İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs* isimli eserindeki konular aynı sıra ile manzum olarak ele alınmakta, bir kısım konular önemine göre daha çok beyitle işlenmekte, bazan İbnü's-Salâh'ın temas etmediği meseleler üzerinde de durulmaktadır. Başta müellifi olmak üzere birçok âlim tarafından şerhedilmiştir. Bilgi için bk. *Keşfü'z-zünûn*, I, 156-157; Mucteba Uğur, "el-Elfiyye", *DİA*, XI, 29; M. Yaşar Kandemir, "İrâkî, Zeynüddin", *DİA*, IXX, 119.

101) Irâkî, *Elfiyye*'sini geniş bir şekilde şerhetmeye başlamış, daha sonra bundan vazgeçerek, orta hacimde telif etmiştir. Bilgi için bk. Uğur, a. g. madde, *DİA*, XI, 29.

102) Müsnedler tarzında tertip edilmiş olup, yalnız, 600'den fazla sahâbî'nin rivâyet ettiği hadislerden müteşekkildir. Bu rakam bazı kaynaklarda 281, bazılarında 300 olarak verilmektedir. 2767 adet hadis ihtiva eden eseri, hadis sayısı bakımından Ahmed b. Hanbel'in müsnedinin yirmide biri kadar bir hacme sahiptir. Hadis kitaplarının üçüncü tabakası arasında yer almaktadır. Bk. A. J. Wensinck, "Tayâlisî", *İA*, XII/1, 68; İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 29.

103) İmam Sağânî diye bilinen Radyiyyüddin Hasan b. Muhammed el-Sağânî'nin (v. 650/1252) Buhârî ve Müslim'deki hadislerin senedleri ve tekrarları çıkarılmak suretiyle oluşturulmuş, 2250 civarında hadisi ihtiva eden *Meşâriku'l-envâr* adlı eserin en önemli şerhidir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1688; *Bur-salı*, *Osmanlı Müellifleri*, I, 219). Esere, Vahyîzâde Muhammed b. Ahmed el-İznîkî (v. 1018/1609), İbrâhim b. Ahmed (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1689) ve Derviş Ali b. Muhammed el-Bosnevî (v. 1007/1598-99) tarafından haşiye yazılmış (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1688; Arif Aytekin, "Bâbertî", *DİA*, IV, 377-378; Ali Rıza Karabulut, *Kayseri Raşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, Ankara 1995, Raşid Efendi Eki, nr. 180. Karabulut, bu nüshanın müellif hattı olduğunu kaydetmektedir. Diğer nüshaları, Sül. Ktp., Carullah, nr. 276 (232 vr.); Aynı Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 252 (128 vr.); Aynı Ktp., Hekimoğlu, nr. 177; Aynı Ktp., Hamidiye, nr. 207; Beyazid Ktp., Veliyyüddin, nr. 545, 546'da mevcuttur. Bergamalı İbrâhim b. Mustafa el-Hanefî tarafından da fasıl ve bâb esasına göre yeniden tertip edilmiştir. (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1689. Nüshaları: Sül. Ktp., Süleymâniye, nr. 279; TYTK, Amasya Bayezid, nr. 1508).

104) Başta Kütüb-i Sitte olmak üzere temel hadis kaynaklarından derlenen rivâyetlerle duâ ve zikrin fazilet ve âdâbı, icâbet vakitleri ve yerleri, esmâ-i hüsnâ, bazı sûre ve âyetlerin fazileti, Hz. Peygamber'in duâları gibi konuları ele almaktadır. Kitap Ali el-Kârî tarafından *el-Hirzû's-senîn li'l-Hisni'l-hasîn* adıyla şerhedilmiş (I-II, Mekke 1304); Mûsâ b. Hacı Hüseyin el-İznîkî (v. 838/1434) (Nüshaları için bk. Sül. Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 51; Aynı Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 626; Aynı Ktp., Nuri Arlasaz, nr. 51; Millet Ktp., Ali Emîrî Şer'iye, nr. 74; Kayseri Raşid Efendi Ktp., Raşid Efendi, nr. 206) ve Ahmed b. Eş-Şeyh Tâcülârifin (Nüshaları için bk. Sül. Ktp., Darülmescnevî, nr. 71; Aynı Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 213; Köprülü Ktp., M. Âsım Bey, nr. 30) tarafından Türk-

*hi'l-Buhârî*¹⁰⁵, İbn Melezkâde, Muhammed (ö. 854/1450), *Şerhu Mesâbihi's-sünne*¹⁰⁶, Suyûtî Celâleddin Abdurrahman (ö. 911/1505), *el-Câmi'u's-sağîr min hadisi'l-beşîri'n-nezîr*¹⁰⁷, Suyûtî Celâleddin Abdurrahman (ö. 911/1505), *et-Tevşîh alâ'l-Câmi's-sa-hih*¹⁰⁸, Kastallânî, Şihâbüddîn Ahmed (ö. 923/1517), *İrşâdû's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Bu-hârî*¹⁰⁹, Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdullah (ö. 932/1526), *Nevâdirü'l-usûl*¹¹⁰, İbnü'l-Al-kamî, Şemsüddîn Muhammed (ö. 969/1562), *el-Kevkebü'l-münîr*¹¹¹, İbn Hâcer el-Mek-kî el-Heytemî (ö. 974/1567), *Eşrefü'l-vesâil ilâ fehmi's-Şemâil li't-Tirmizî*¹¹², Ali el-Kâ-

çe'ye tercüme edilmiş; İbrâhîm Vahdî Efendi (v. 1126/1714) tarafından *el-Ebvâb: Müstahrec min Hisni'l-hasîn* ismiyle özetlenmiştir (Nüshası için bk. Sül. Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 506 (52a-58b)). Eser ve tercümeleri için bk. *Keşfü'z-zunûn*, I, 669-670.

- 105) İbn Hacer'in en değerli çalışması kabul edilen eser *Sahîh-i Buhârî* şerhlerinin de en mükemmeli sayılır. Eserin telifine yeni başladığı sırada hadisleri oldukça geniş bir şekilde şerhetmiş, fakat daha sonra orta bir yol tutmayı tercih etmiştir. Şarih, açıklamaya gerek gördüğü kelimelerin lugat mânâsını, i'râbını, hadisteki edebî incelikleri, fikhî hükümleri ve bu konularda âhlimler arasında mevcut olan görüş farklılıklarını ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Özellikle şerhettiği hadisin diğer rivâyetlerini tesbit etmek ve bunların sağlamlık derecesini belirtmek suretiyle hadis etrafındaki görüş ayrılıklarının kaynağına inmektedir. Eserin en önemli özelliği, rivâyetleri hadis tekniği açısından değerlendirmeye tâbi tutmasıdır. Eser daha sonra yazılan bütün şerhlere kaynak olmuştur. Bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 119-120; M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, IXX, 518.
- 106) Eser, Hüseyin b. Mes'ud el-Ferrâ el-Begavî'nin (v. 516/1122) Buhârî ve Müslim'den alınan hadisleri konularına göre tasnif ederek telif ettiği kitabının şerhidir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1698). Osmanlı medreselerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulmuş (Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, 11, 19, 29, 41, 42, 43) ve üzerine çok sayıda şerh ve haşiye yazılmıştır (Bk. *Keşfü'z-zunûn*, II, 1699-1702). Bazı kaynaklarda bu eserin İbn Melek'e nisbet edilmesi (Brockelmann, *GAL Supp.*, II, 315) yanlışır.
- 107) Yetmiş bir hadis kitabını, *Cem'u'l-Cevâmî* adıyla bir araya toplamayı amaçlayan Suyûtî'nin bu eseri, adı geçen Cem'ul-Cevâmî'in bir çeşit muhtasarıdır. Eser, alfabetik olarak genellikle kelimenin ilk iki harfine göre sıralanmış ve takip edilen metodun gereği olarak senedler alınmamıştır. Umumiyetle bir veya birkaç cümlelik kısa hadislerden meydana getirilmiştir. Hadislerin kimler tarafından rivâyet edildiği ve hangi kaynaklarda yer aldığı, hadislerin sonuna konan bazı rumuzlarla belirtilmiştir. Üzerine şerhler yazılmıştır. Bilgi için bk. Mücteba Uğur, "el-Câmiu's-sağîr", *DİA*, VII, 113-114.
- 108) Buhârî üzerine yazılmış kısa ve özlü bir şerhtir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan nüshasının müellif hattı olduğu tahmin edilmektedir. (Bk. M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 121.
- 109) Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'i üzerine yapılmış önemli şerhlere dendir. Daha önceki şerhlerin aksine her kelimeyi tekrardan kaçınmadan kısa ve özlü bir şekilde açıklaması sebebiyle her seviyedeki okuyucunun kolayca faydalanabileceği mahiyettedir. Bk. M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 121; Abdülkadir Şenel, "Kastallânî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, XXIV, 583.
- 110) 291 hadisin şerhini ihtiva eden bu eserinde Hâkim et-Tirmizî, diğer hadis kitaplarından farklı olarak her birine "asl" adını verdiği 291 konu başlığı tesbit etmiş, her başlığın altına bir hadisin şerhini yapmıştır. Eserin tahkikli baskısı Mustafa Abdülkadir Ata tarafından gerçekleştirilmiştir. Bk. Abdülfettah Abdullah Bereke, "*Hakim et-Tirmizî*" *DİA*, XV, 198.
- 111) Suyûtî'nin talebesi olan müellifin, hocasının *el-Câmiu's-sağîr*'i üzerine yaptığı üç ciltlik şerhtir. Bir çok yazma nüshası bulunan esere müellif tarafından *el-Müntehab min şerhi'l-Câmi'issagîr li'l-Alkamî* adıyla küçük bir hülâsa yapılmıştır. Bk. Mücteba Uğur, "el-Câmiu's-sağîr", *DİA*, VII, 114.
- 112) Tirmizî'nin *Şemâilü'n-nebi*'sinin şerhidir. (Yazma nüshaları için bk. Köprülü Ktp, Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 314; Süleymaniye Ktp, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 198.) Eser üzerine Şebremellîsî tarafından yazılmış bir haşiye vardır. Bk. Cengiz Kallek, "İbn Hacer el-Heytemî", *DİA*, IXX, 533.

rî, Ebû'l-Hasen Nureddin Ali (ö. 1014/1605) *Mirkâtü'l-mefâtih* (Şerhu Mişkâtü'l-Mesâ-bih)¹¹³, a.g.mlf., *Cem'u'l-vesâil fi şerhi's-Şemâil*¹¹⁴, a.g.mlf., *Şerhu Şerhi Nuhbetü'l-fiker*¹¹⁵, a.g.mlf., *Müşkilâtü Muvattai'l-İmâm Muhammed*¹¹⁶, a.g.mlf., *Senedü'l-enâm şerhu Müsnedi'l-İmâm*¹¹⁷, Münâvî, Zeynüddin Muhammed (ö. 1031/1621), *Künûzü'l-hakâik fi hadîsi hayri'l-hakâik*, Zürkânî, Ebû Abdullah Muhammed (ö. 1122/1710), *Şerhu Muvattai'l-İmâm Mâlik*¹¹⁸, İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih (ö. 261/875), *Târîhu's-sikat*¹¹⁹.

c-Fıkıh Kaynakları

Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit (ö. 150/767), *el-Fikhü'l-ekber*¹²⁰, Şeybânî, Muhammed b. Hasan (ö. 189/804), *el-Asl fi'l-furû*, Ebu'l-Leys es-Semerkindî (ö. 375/985), *Ha-zânetü'l-fikh*.

Pezdevî, Fahrulislâm Ali (ö. 482/1089), *Şerhu'l-Câmi's-sağır fi'l-furû*¹²¹, Serahsî, Ebû Bekir Muhammed (ö. 483/1090), *el-Mebsût*, Zâhidî, Necmeddin Muhtar (ö. 658/1259), *el-Müctebâ fi şerhi Muhtasari'l-Kudûrî*, Mevsilî, Abdullah b. Mahmud (ö. 683/1284), *el-İhtiyâr*¹²², Habbâzî, Celâleddin Ömer (ö. 691/1292), *el-Kifâye fi şerhi'l-Hidâye*¹²³, Neseî, Hâfızüddin Ebu'l-Berekât Abdullah (ö. 710/1310), *Menârü'l-en-*

113) Hatîb et-Tebrîzî'nin Begavî'ye ait *Mesâbihu's-sünne*'yi tamamlayarak yazdığı *Mişkâtü'l-mesâbih* adlı kitabın en önemli şerhi sayılabilir. 1309'da Kahire'de, 1392'de Mülân da baskısı gerçekleştirilmiştir. Bk. Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", *DİA*, II, 403.

114) Tirmizî'nin *es-Şemâ'ilü'l-Muhammediyye* adlı eserinin en önemli şerhlerindendir. 1290'da İstanbul'da, 1317 ve 1318'de Kahire'de neşredilmiştir. Bk. Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", *DİA*, II, 404.

115) İbn Hacer'in hadis usulüne dair yazdığı önemli eseri *Nuhbetü'l-fiker*'e yine kendisi tarafından yapılan şerhin hâşyesidir. Bk. Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", *DİA*, II, 404.

116) Nüshaları için bk. Sül. Ktp., Esad Efendi, nr. 396; Aynı Ktp., Ayasofya, nr. 63, 733, 734; Aynı Ktp., Fatih, nr. 1000; Aynı Ktp., İsmihan Sultan, nr. 107; Aynı Ktp., Reisülküttâb, nr. 210, 211; Aynı Ktp., Süleymaniye, nr. 289; Aynı Ktp., Ragıp Paşa, nr. 328; Müllet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 467; İÜ. Ktp., nr. A. 869; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin, nr. 762, 763; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1120, 1121.

117) Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inin şerhidir. Bk. Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", *DİA*, II, 404.

118) İmam Mâlik'in Muvatta'nın İmam Muhammed tarafından yapılan tasnifinin şerhidir. Bk. *Keşfü'z-zünûn*, II, 1908.

119) Hadis ilminde Buhârî ile mukayese edilen hadis hâfızı İclî'nin bu eseri, sahasının günümüze ulaşan tek eseridir. Oğlu Sâlih ve başkaları tarafından müellife çeşitli zamanlarda sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşmuştur. Bk. Emin Âşık Kutlu, "İclî, Ebû'l-Hasan", *DİA*, XXI, 417.

120) Şerafettin Gölcük-Adil Bebek, "el-Fikhü'l-ekber", *DİA*, XII, 544-547.

121) Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (v. 189/805) *el-Câmi's-sağır* adlı, Hanefî fıkının ilk yazılı kaynaklarından olan eser, İmam Muhammed'in, hocası Ebû Hanîfe'den Ebû Yûsuf vasıtasıyla kendisine ulaşan görüşleri bir araya getirerek telif ettiği eserin Pezdevî tarafından yapılmış şerhidir. Bk. Yunus Vehbi Yavuz, "el-Câmi's-sağır", *DİA*, VII, 112. Nüshaları için bk. Sül. Ktp., Carullah, nr. 605, 661, 662; Aynı Ktp., Murad Molla, nr. 851; Aynı Ktp., Karagelebizâde, nr. 115.

122) Hanefî fıkının temel metinlerinden biri sayılan Mevsilî'nin *el-Muhtâr* adlı kitabına yine aynı müellif tarafından yazılan şerhtir. Bk. "el-İhtiyâr", *DİA*, XXI, 577.

123) Hanefî fıkının önemli kaynaklarından *el-Hidâye*'nin şerhidir. Değişik isimler altında çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. Bk. Mahmud Rıdvanoglu, "Habbâzî", *DİA*, XIV. 343; *Keşfü'z-zünûn*, II, 2033; Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, XVII, 472.

vâr¹²⁴, a.g.mlf., *Keşfü'l-esrâr şerhi ale'l-menâr*, Zeylaî, Fahreddin Osman (ö. 743/1342), *Tıbyânü'l-hakâik fî şerhi Kenzi'd-dekâik*, Kâkî, Kıvâmüddin (ö. 749/1348), *Mi'râciü'd-dirâye ilâ şerhi'l-Hidâye*¹²⁵, Kâkî, Kıvâmüddin (ö. 749/1348), *Uyûnu'l-me-zâhib*, İbnü't-Türkmânî, Alâeddin (ö. 750/1349), *el-Kifâye fî muhtasari'l-Hidâye*¹²⁶, Kurlânî, Celâleddin (ö. 767/1366), *el-Kifâye fî şerhi'l-Hidâye*¹²⁷, Dımışkî, Şemseddin Muhammed (ö. 780/1378), *Rahmetü'l-umme fî ihtilâfî'l-eimme*, Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413), *Şerhu'l-Ferâizi's-sirâciyye*, İbn Melek, İzzeddin Abdüllatif (ö. 821/1418), *Şerhu Menâri'l-envâr*¹²⁸, a.g.mlf., *Şerhu Mecmai'l-bahreyn*¹²⁹, Aynî, Bedreddin (ö. 855/1451), *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*¹³⁰, İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin Muhammed (ö. 861/1457), *Fethu'l-kadîr li'l-âcizi'l-fakîr*¹³¹, Şumnî, Takiyyüddin Ahmed (ö. 872/1467), *Kemâlîü'd-dirâye şerhu'n-Nukâye Muhtasari'l-Vikâye*, Molla Hüsrev (ö. 885/1480), *Dürerü'l-hükkâm*¹³², Ebü'l-Müntehâ el-Mağnîsâvî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*¹³³, İbrâhim el-Halebî (ö. 956/1549), *Mülteka'l-ebhur*, a.g.mlf., *Güneyü'l-mütemelli Şerhu Münyeti'l-musallî*, Kuhistânî, Şemseddin Muhammed (ö. 962/1555), *Câmiu'r-rumûz (Şerhu'n-Nukâye Muhtasari'l-Hidâye)*, Kadı Mehmed Vâni (ö. 1000/1591), *Hâşiye ale'd-Dürer*¹³⁴, Timurtâşî, Şemseddin Muhammed (ö. 1004/1596), *el-Minehu'l-gaffâr şerhu Tenvîri'l-ebsâr*¹³⁵, Azmîzâde Mustafa Hâletî (ö. 1040/1630), *Hâşiye alâ Şerhi İbn Melek li-Menâri'l-envâr (Netâiciü'l-efkâr)*¹³⁶, Sivâsî, İsmail b. Sinan (ö. 1048/1638), *Ferâid fî şerhi*

124) Fıkıh usûlüne dairdir. Bk. Recep Cici, a.g.e., 45.

125) Bk. Brocelman, *GAL Suppl.*, I, 644-645; Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, XVII, 472.

126) Müellifin bu eseri *el-Hidâye*'nin muhtasarı olup, bilâhare *Şerhu'l-Hidâye* adıyla şerhettmeye başlamış, vefatı üzerine yarım kalan çalışma oğlu Cemâleddin Abdullah tarafından tamamlanmıştır. Bk. Selahattin Polat, "İbnü't-Türkmânî, Alâeddin", *DİA*, XXI, 234.

127) Bk. Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, XVII, 472.

128) Ebü'l-berekât en-Neseî'nin fıkıh usulüne dair muhtasar eserinin şerhidir. Bk. Mustafa Baktır, "İbn Melek", *DİA*, XX, 175; Cici, Bursa 2001, 72-73.

129) Hanefî fakihlerinden Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'nin fıkha dair eserinin şerhidir. Bk. Cici, a.g.e., 77-79; Baktır, a. g. madde, XX, 175.

130) Bk. Ali Osman Koçkuzu, "Aynî, Bedreddin", *DİA*, IV, 272; Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, XVII, 472-473.

131) Burhâneddin el-Merginânî'nin *el-Hidâye* adlı eserinin şerhidir. Bk. Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, XVII, 473; Ferhat Koca, "İbnü'l-Hümâm", *DİA*, XXI, 88.

132) Bk. Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-hükkâm", *DİA*, X, 27-28; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, Bursa 2001, 51-52, 208-213.

133) Bk. Şerafettin Gölcük-Adil Bebek, "el-Fikhü'l-ekber", *DİA*, XII, 546.

134) *Nakdu'd-Dürer* adını taşıyan bu eser, Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-hükkâm*'ı üzerine yazılmış en önemli haşiyedir. 1314'de İstanbul'da basılmıştır. Bk. Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-Hükkâm", *DİA*, X, 28.

135) Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-hükkâm* adlı eserinin şerhidir. Bk. Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-hükkâm", *DİA*, X, 27. Nüshaları için bk. Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Ahmed III, nr. 1053; Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 570, 571; İÜ.Ktp., nr. A. 2279; Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 2050, 2316; Aynı Ktp., Velîyyüddin, nr. 1155, 1156; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1570, 1571, 1573, 1575; Selimağa Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 329; Atıf Efendi Ktp., nr. 854, 856.

136) Divan şairi Azmîzâde'nin tanınmış eserlerindendir. İstanbul'da 1315 ve 1317 tarihlerinde yapılmış iki baskısı vardır. Bk. Halûk İpekten, *DİA*, IV, 349.

*Mülteka'l-ebhur*¹³⁷, Şürünbilâlî, Hasan (ö. 1069/1658), *Merâkı'l-felâh li-İmdâdî'l-fettâh şerhi Nûrî'l-îzâh*, Nuh b. Mustafa er-Rûmî (ö. 1070/1659), *Netâiciü'n-nazar fî havâşî'd-Dürer*¹³⁸, Şeyhzâde Abdurrahman (ö. 1078/1667), *Mecmau'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*, Kemâhî, Osman b. Yakub (ö. 1171/1757), *Süllemü'l-felâh alâ teznîbi Nûrî'l-îzâh ve necâti'l-ervâh*.

d- Fetva Kitapları

Nesefî, Necmeddin Ömer (ö. 537/1142), *Fetâvâ*, Buhârî, Tâhir b. Ahmed (ö. 542/1147), *Hülâsatü'l-fetâvâ*¹³⁹, Kâdîhan, Ebü'l-Mehâsin Fahreddin Hasen (ö. 592/1196), *Fetâvâ Kâdîhan (el-Fetâva'l-Hâniyye)*¹⁴⁰, Merginânî, Ebü'l-Hasan Zâhirüddin (ö. 593/1197), *el-Fetâva'z-Zâhiriyye*, Zâhidî, Necmeddin Muhtar (ö. 658/1259), *el-Müctebâ fî şerhi Muhtasari'l-Kudûrî*¹⁴¹, Ferîdüddin Âlim b. Alâ el-Enderpetî (ö. 786/1384), *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*¹⁴², Bezzâzî, Hâfizüddin Muhammed (ö. 827/1424), *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*¹⁴³.

e- Târih ve Tabakât Kitapları

Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed (ö. 250/864), *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*¹⁴⁴, Buhârî, Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), *et-Târihu'l-kebîr*¹⁴⁵, Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed (ö. 278/891), *Ahbâru Mekke*¹⁴⁶, İbn Abdilber en-Nemerî (ö.

137) Nüshaları için bk. Sül. Ktp., Ayasofya, nr. 1282, 1283; Aynı Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 217; Aynı Ktp., Damad İbrahim, nr. 566; Aynı Ktp., Esad Efendi, nr. 763, 771; Aynı Ktp., Fatih, nr. 1811; Aynı Ktp., Yozgat, nr. 173, 235; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1639, 1640; Auf Efendi Ktp., nr. 917.

138) Molla Hüseyin'in (v. 885/1480) fıkha dair yazdığı *Gurerü'l-ahkâm* adlı eserine yine kendisi tarafından yazılmış şerh olan *Dürerü'l-hükkâm* adlı eserine Nuh b. Mustafa er-Rûmî tarafından yazılmış haşiyesidir. Bk. Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-hükkâm", *DİA*, X, 28.

139) *Hizanetü'l-fetâvâ* ve *en-Nisab* adlı eserlerini ihtisar ederek bu kitabını oluşturmuştur. Süleymaniye Kütüphanesinde bir çok yazma nüshası bulunan eser Leknev'de basılmıştır. Bk. M. Esat Kılıçer, *DİA*, VI, 376.

140) Hanefî mezhebinde yazılan en muteber ve yaygın fetva kitaplarından biridir. Bk. Ahmet Özel, "Kâdîhan", *DİA*, XXIV, 122.

141) Nüshaları için bk. Sül. Ktp., Ayasofya, nr. 1262; Aynı Ktp., Carullah, nr. 734.

142) Hanefî fıkının klasik kitaplarında takip edilen sisteme göre kaleme alınan eser, Tatar Han'a takdim edilmiştir. Bk. Ferhat Koca, "el-Fetâva't-Tatarhâniyye", *DİA*, XII, 446-447.

143) Bezzazî, asıl adı *el-Camiu'l-vecîz* olan bu eserini ilk Hanefî imamların görüşleri ile daha sonraki Hanefî âlimler tarafından verilen fetvaların özetinden oluşturmuştur. Bk. Ahmet Özel, "Bezzâzî", *DİA*, VI, 114.

144) Mekke'nin tarihi, coğrafi ve topografik durumu hakkında yazılmıştır. Bk. Abdülkerim Özaydın, "Ahbâru Mekke", *DİA*, I, 491-492.

145) Sahasının ilk kaynaklarından biri olan eserde, ashabdan, müellifin şeyhlerine gelinceye kadar 13.000'e yakın râvinin güvenilirlik derecesi tesbit edilmeye çalışılmıştır. Bk. M. Mustafa el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *DİA*, VI, 371.

146) III./IX. yüzyılda yazılıp günümüze intikal eden Mekke tarihi ile ilgili iki önemli eserden biridir. Diğeri de Ebü'l-Velîd Ezrakî'nin aynı adı taşıyan kitabıdır. Bk. Abdülkerim Özaydın, "Fâkihî", *DİA*, XII, 129

463/1071), *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*¹⁴⁷, İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec (ö. 597/1201), *Sıfatü's-safve*¹⁴⁸, İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*¹⁴⁹, Tebrîzî, Ebû Abdullah Veliyyüddin Muham (ö. 743/1342), *Mişkâtü'l-mesâbih*, Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muham (ö. 748/1347), *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâyetün fî'l-Kütübî's-sitte*, Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muham (ö. 748/1347), *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*¹⁵⁰, İbn Nübâte şemseddin Muhammed (ö. 750/1349), *el-İktifâ min Târîhi'l-hulefâ*¹⁵¹, İbn Nübâte, Şemseddin Muhammed (ö. 750/1349), *el-İktifâ min târihi'l-hulefâ*¹⁵², İbn Hacer el-Askalanî (ö. 852/1449), *Tehzîbü't-tehzîb*¹⁵³, a.g.mlf., *Takrîbü't-Tehzîb*¹⁵⁴, a.g.mlf., *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*¹⁵⁵, Suyûtî Celâleddin Abdurrahman (ö. 911/1505), *el-Hey'etü's-seniyye fî'l-hey'eti's-seniyye*¹⁵⁶, Kastallânî, Şihâbüddin Ahmed (ö. 923/1517), *el-Mevâhibü'l-ledünniyye*¹⁵⁷, Diyarbekrî, Hüseyin (ö. 966/1559), *el-Hamîs fî ahvâli'n-nefsi'n-nefs*, Kâdî Hüseyin b. Muhammed Diyarbekrî (ö. 990/1582), *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli'enfesi'nefs*¹⁵⁸, Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Hasan Kâfî Akhisârî (ö. 1024/1615), *Nizâmu'l-ulemâ'ila hâtemi'l-enbiyâ*¹⁵⁹.

147) Sahâbe biyografisine dair, günümüze ulaşan ilk eserlerdendir. Bk. Leys Suûd Câsim, "İbn Abdilber en-Nemerî", *DİA*, IXX, 270-271; Ali Yardım, "el-İstî'âb", *DİA*, XXIII, 314-315.

148) Bk. Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *DİA*, XX, 545.

149) Kâinatın ve Hz. Âdem'in yaratılışından başlayıp 574/1179 yılına kadar cereyan eden olayları hicretten itibaren kronolojik sırayla kaydeden, her yıla ait olayları anlattıktan sonra o yıl vefat eden önemli şahsiyetlerin hayat hikâyelerine de yer veren biyografi ağırlıklı genel bir tarih kaynağıdır. Bk. Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *DİA*, XX, 545.

150) Zayıf râvileri tanıtmak gayesiyle İbn Adiy'in *el-Kamil*'inden istifade edilerek telif edilmiş olan eserde toplam 11053 şahıs hakkında bilgi verilmektedir. Her ne kadar zayıf râvileri tanıtmak için telif edilmiş ise de güvenilir râvilerden bir çok kişi hakkında da bilgi ihtiva etmektedir. Bk. İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 233.

151) İki ciltlik eserin yazma nüshası için bk. Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmer Paşa kısmı, 1003.

152) Nüshası için bk. Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 1003.

153) Mizzî'nin Kütüb-i Sitte râvilerine dair *Tehzîbü'l-Kemal* isimli esrinin ihtisarı olan eserde toplam olarak 12415 hal tercemesi yer almaktadır. Türünün en önemli çalışması olarak kabul edilmektedir. Bk. M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalanî", *DİA*, IXX, 524; İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 230.

154) İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb* adlı eserinin yine kendisi tarafından yapılmış muhtasarıdır. 8826 râvinin çok kısa biyografilerini içermektedir. Bk. M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalanî", *DİA*, IXX, 524.

155) Tekrarlarıyla birlikte 12.300 kadar biyografiyi içermesi sebebiyle sahasının en kapsamlı tabakât kitaplarındandır. Bk. Bk. M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalanî", *DİA*, IXX, 523-524; a. mlf., "el-İsâbe", *DİA*, XXII, 487.

156) Bk. *Hedîyyetü'l-ârifin*, I, 544.

157) Siyer kitabıdır. Bk. Abdülkadir Şenel, "Kastallânî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, XIV, 583.

158) Diyarbekrî'nin en önemli eseridir. Esas itibarıyla bir siyer kitabı olup bir mukaddime, üç bölüm ve bir sonuçtan meydana gelmiştir. Çeşitli yazma nüshaları bulunan eserin birkaç baskısı yapılmıştır. Bk. Abdulkerim Özaydın, "Diyar Bekrî Kadî Hüseyin b. Muhammed", *DİA*, 472-473.

159) Osmanlı âlim ve müelliflerinden olan Hasan Kâfî Akhisârî, bu eserinde Hz. Peygamber'in şiretini anlattıktan sonra Ebû Hanîfe'den itibaren kendi hocası Kara Yılan Hacı Efendi'ye kadar meşhur Hanefî fukahasının hal tercümelerini kısaca verdikten sonra eserin sonunda kendisinin ve üç öğ-

f- Akâid Kaynakları

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed (ö. 505/1111), *ed-Dürretü'l-fâhire fi keşfi ulûmî'l-âhire*¹⁶⁰, Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed (ö. 671/1273), *et-Tezkire fi ahvâlî'l-mevtâ ve umûrî'l-âhira*, Teftazânî, Sadeddin (ö. 793/1391), *Şerhu'l-Akâidi'n-Neseфіyye*, Ebû'l-Münteha Ahmed b. Muhammed Manisâvî (ö. 1000/1591) *Şerhu fıkhu'l-ekber*¹⁶¹, Kemâhî, Osman b. Yakub (ö. 1171/1757), *Berekâtü'l-ebrâr*.

g- Tasavvufî Kaynaklar

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin (ö. 638/1240), *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye fi ma'rifeti'l-esrârî'l-mâlikiyye*¹⁶², Cezûlî, Muhammed b. Süleyman (ö. 870/1465), *Delâilü'l-hayrât ve şevâriku'l-envâr fi zikri's-salât*¹⁶³, Hocazâde Abdünnâsır el-Akşehrî (ö. 990/1582), *Hâşiye ale't-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, Remzi Mehmed Efendi (ö. 1130/1718), *Künûzü'r-rumûz fi şerhi't- Tarîkatü'l-Muhammediyye*.

h- Diğer Kaynaklar

Dineverî, Ebû Bekir Ahmed b. Mervan (ö. 333/945), *el-Mücâlese ve cevâhirü'l-ilm*¹⁶⁴, Kazvînî, Cemaleddin Muhammed Hatîbu Dımaşk (ö. 739/1338), *Telhîsü'l-Miftâh fi'l-meânî ve'l-beyân*¹⁶⁵, Demîrî, Ebû'l-Beka Kemalüddîn Muhammed (ö. 808/1405), *Hayâtü'l-hayavân*¹⁶⁶, Suyûtî Celâleddin Abdurrahman (ö. 911/1505), *el-Vesâil ilâ Müsâmereti'l-evâil*, Seydî Ali Reis, Ali b. Hüseyin (ö. 970/1563), *Hülâsatü'l-hey'e*¹⁶⁷, Âmi-

rencisinin biyografilerini vermiştir. Toplam otuz başlık altında otuz altı kişinin hayatını tanıtmıştır. Bk. Muhammed Aruçî, "Hasan Kâfî Akhisârî", *D/Â*, XVI. 328. Eserin nüshaları, Sül. Ktp. Kılıç Ali Paşa, 753.

160) Eser, ölüm, kabir hayatı ve âhiretle ilgili konuları içermektedir. Bk. H. Bekir Karlığa, "Gazzâlî", *D/Â*, XIII, 520.

161) Osmanlı dünyasında meşhur olan eser, 989/1581 tamamlanmıştır. İlk baskıları İstanbul'da 1222, 1300 ve 1307 tarihlerinde gerçekleştirilen eser, Sabit Ünal ve Ahmet Karadut tarafından neşredilmiştir.

162) Müellifinin "sifr" adını verdiği 37 kitaptan meydana getirilmiş olan eser ana şema olarak altı fasla, fasıllar da 560 baba ayrılmıştır. Çeşitli vesilelerle tefsir, hadis, fıkıh ve kelamla ilgili pek çok meseleye temas edilmiştir. Bk. Mahmud Erol Kılıç, "el-Fütühâtü'l-Mekkiyye", *D/Â*, XIII, 251-258.

163) Müellif tarafından derlenen bir salavat mecmuasıdır. Bk. Süleyman Uludağ, "Delâilü'l-hayrât", *D/Â*, IX, 113-114.

164) Eser, hadis, tarih, şiir, hikmetli söz ve nadir nüktelerden derleme yolu ile meydana getirilmiş geniş bir telifdir. *Nuhbetü'l-Muanese min kitabî'l-Mücâlese* adıyla ihtisar edilmiştir. Bilgi için bk. Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunun*, II, 1591; Bağdatlı, *Hedîyye*, I, 55. Fuat Sezgin tarafından Frankfurt'ta 1986'da tahkiki neşri yapılmıştır.

165) Bilgi için bk. Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunun*, I, 473.

166) Hayvanlar ansiklopedisi niteliğindeki eserin "kübra", "suğra", ve "vusta" olmak üzere üç ayrı tertibi vardır. Ayrıca on kadar ihtisarı bulunan eserin Türkçe, Farsça, Latince, Fransızca ve İngilizce tam veya kısmî tercümeleri vardır. Bk. Cevat İzgi, "Demîrî", *D/Â*, IX, 153.

167) Ali Kuşçu'nun hey'et ilmi alanında yazdığı "*Fethiye*" adlı eserinin tercümesidir. Meşhur Osmanlı matematikçisi ve denizcisi Seydî Ali Reis tarafından, 1584'de Halep'te Kanûnî'nin emri ile tercüme etmiştir. Bk. Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", *D/Â*, II, 409. Yazma nüshaları: Sül. Ktp. Aşir Efendi, 223; Ü. Ktp. Ty, 1613; Boğaziçi Üniv. Kandilli Rasathane Ktp. 141-142.

î, Bahâeddin Muhammed b. Hüseyin (ö. 1031/1622), *Hülâsatü'l-hisab*¹⁶⁸, İmam Suyuti, *Havâtîmü'l-hikem*.

Sonuç

Bu makalemizde Osmanlı muhaddislerinden muhakkik müdekkik ve münekkid bir sima olan Osman b. Yakûb *el-Kemahî'nin el-Müheyyâ fî keşfi esrârî'l-Muvattâ* adlı orijinal eserini ve kaynaklarını araştırdık. Müderris ve vaizlerden olan müellif, hayatı hakkında ya hiç bilgi bulunmayan veya çok az bilgi bulunan yüzlerce Osmanlı aliminden biridir.

Müellif nüshasını incelediğimiz eserin Osmanlı Anadolu coğrafyasında *Muvatta* üzerine yazılmış tek şerh olma özelliği yanında orijinal sayılacak belli başlı özellikleri şunlardır:

1. Bab başlıklarını yorumlaması; Musannif İmam Muhammed'in *Muvatta* rivayetini oluştururken izlediği metod ve esas aldığı kriterler el-Kemahî tarafından tek tek ele alınarak incelenmektedir.

2. Bablar arasındaki münasebet ve ilgi yönleri ağırlıklı olarak ele alınırken yer yer kitaplar arası münasebetlere, kitapla bablar arasındaki ilgi ve alakaya da değinilmiştir.

3. *Muvatta*'nın rivayet nüshaları müellif tarafından geniş yelpazede incelenip şerhe yansıtılmıştır. Böylece farklı rivayet nüshalarının değerlendirilmesi ile eserin bir bakıma edisyon kritiği yapılmıştır.

4. İmam Suyûtî'nin *Havâtîmü'l-Hikem* adlı eseri başta olmak üzere diğer eserlerden de faydalanmak suretiyle teşriî hikmet konuları incelenmiştir.

168) Riyâzî ilimlere dair eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde 37 yazma nüshası bulunmaktadır. Eser üzerine kırk kadar şerh yazılmıştır ve bunların çoğu basılmıştır. Bk. Ömer Kumaş, "Âmilî Bahaeddîn", *D/İA*, III, 61.